

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészettudományi Kar

AJKAY ALINKA

Klasszikus magyar irodalom (felvilágosodás és reformkor)

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-060-3

Piliscsaba, 2011.

KLASSZIKUS MAGYAR IRODALOM

I. FELVILÁGOSODÁS

AJKAY ALINKA

2012.

1. AZ IRODALOM ÖNÁLLÓSULÁSI FOLYAMATA – A KEZDETI LÉPÉSEK

KORSZAKÉRTTELMEZŐ KÉRDÉSEI

FELVILÁGOSODÁS¹

A **felvilágosodás** a 18. század eszmeáramlatát jelenti az európai filozófiában. Azt az időszakot, amelyet hozzávetőleg az 1680-as évektől a 19. század elejéig terjedő bő évszázadra tehetünk. Természetesen szervesen összefügg a megelőző szellemi irányzatokkal, hiszen a korszakok mindig is egymásra rétegződnek, így ebben az esetben a barokk a klasszicizmussal, és a felvilágosodással.

Ebben a században szinte megkétszereződik Európa lakossága, s ez a demográfiai gyarapodás egy szellemi, művelődési változást is magával hoz, nevezetesen a műveltség (pontosabban az írás-olvasás) tömeges elterjedését, és az írott nyelv használatát. Ez a korszak egyszerre kezdet és vég, kezdete a tartós növekedésnek, és vége „annak a hagyományos társadalomnak, ahol az ismeretek meg az etika, látás és hallomás útján terjedt, vége annak a kereszténységnek, amelynek a 16. század a fejedelmek szintjén véget vetett, s amelyet a 17. század megőrzött és felhevített a nép, a tömegek szívében. Kétértelműség, igen.” (CHAUNU 1998, 374.)

A 18. században Európa valamennyi részét ugyanaz az alapeszme uralja, melynek a kulcskifejezése: felvilágosodás (die Aufklärung, the Englightenment, la ilustración, l'illuminatione). „A felvilágosodás, vagy inkább megvilágosodás... mágikus szó, melyet a kor lelkesen és fáradhatatlanul mondogatott.” Valóban az eszme kulcskifejezése ez, párosulva az ész hatalmának felismerésével. (Idézi Paul Hazard-t CHAUNU 1998, 11.) Az új világszemlélet új gondolkodói magatartást is jelentett: a józan emberi ész szabadságát, a gondolkodás merészségét. A felvilágosodás jelszava ugyanis: „Sapere aude!” (Merj gondolkodni!)

Eszmerendszerének egyik forrása az angol filozófia volt. Az angol Francis Bacon² (1561–1626) és John Locke³ (1632–1704) dolgozták ki az ún. empirikus ismeretelméleti

¹ A felvilágosodásnak szinte könyvtárnyi szakirodalma van. Nem célok néhány oldalban összefoglalni ezt a bonyolult korszakot és eszmét taglaló nézeteket, ennek a jegyzetnek a keretei között nem is volna lehetséges, mindössze néhány támpontot szeretnék adni, amerre az érdeklődők tovább tájékozódhatnak.

² Francis Bacon brit filozófus, államférfi. Filozófiájának alaptételei az ún. „idolumok” (ködképek). A helyes gondolkodást gátló idolumok négyfélék lehetnek: 1. *idola specus*: a barlang ködképei. Az egyéni természet, a hajlam szerinti tévedések. 2. *idola fori*: a piac ködképe. A verbális, nyelvi egyeztetés, a fogalmi tisztaság hiányából eredő tévelygések. 3. *idola theatri*: a színház ködképe. A filozófiai iskolák és a tudományok dogmatikus tanai. 4. *idola tribus*: a törzs ködképe. Az emberi faj természetében gyökerező előítéletek. Ha megszabadulunk ezektől a gátló idolumoktól, azután következhet a helyes módszer kiválasztása, amely Arisztotelész *Organon* című művén alapszik. A kutatás alapja a megfigyelés, a kísérletezés, a tények megállapítása, majd a tényekből az indukció révén levonhatjuk az általános érvényű következtetéseket.

módszert, felfogást. (empíria, gr. = tapasztalat, ismeret, jártasság). Szerintük a világ tudományos megismerése a tapasztalatokon alapszik, a tudós feladata a tapasztalati adatok összegyűjtése és ésszerű feldolgozása. Az **empirizmus** szerint ismereteink végső forrása a tapasztalat, az érzékelés. Módszere az indukció: az egyes adatokból kell eljutni a tudományos általánosításhoz.

A felvilágosodás másik szellemi áramlata a **racionalizmus** (ráció, ratio – lat. = ész, értelem, gondolkodás). Alapelveit a francia René Descartes⁴ (1596–1650) dolgozta ki az *Értekezés a módszerről* (1637) című tanulmányában. Descartes azt hirdette, hogy az értelem, a ráció ismereteink egyedüli forrása. Jelszava: „Cogito, ergo sum.” (Gondolkodom, tehát vagyok.) Szembefordult a korábbi skolasztikus, hagyományos filozófiával és a saját módszerével, a természettudományok és a matematika eredményeivel akarta újra felépíteni az ismeretelméletet. Az elmélekdedések során keresett biztos pontot Descartes az öntudat bizonyosságában vélte megtalálni. A szubjektum öntudata az az alap, amelyre a filozófia összes többi gondolatát fel kell építeni. A gondolkodás képessége egyben azt is jelenti: tudok magamról. A gondolkodás képessége Descartes értelmezésében tág fogalom, jelenti valamennyi tudatos tevékenységet: a kételkedést, az észlelést, a szeretetet stb.

A felvilágosodás hirdetői a józan ész világosságát állították szembe a középkori vallásos gondolkodás elmaradottságával, sötétségével. A 18. századot „a legokosabb századnak” tartották, s azt képzelték, hogy minden társadalmi baj, szenvedés fő oka a tudatlanság. Mindenekelőtt a tételes vallások dogmái, hittételei és a babonás hiedelmek kerültek szembe a józan ésszel, s ezért minden vallást ésszerűtlennek nyilvánítottak.

A legtöbb felvilágosult gondolkodó mégsem lett istentagadó, mert nem találtak megfelelő magyarázatot a világ keletkezésére. Az újkori ember a vallást is emberközpontúvá akarta tenni, szemben a korábbi istenközpontú szemlélettel, ennek a kifejeződése a deizmus.⁵ A **deizmus** Istent nem tagadja, de a kinyilatkoztatást és a vallási dogmákat igen. Istent inkább elvontan, filozófiai értelemben határozza meg, ezért különböző irányzatok is ide sorolhatók. Istent hol úgy ábrázolja, mint abszolút transzcendens létezőt, aki egyáltalán nem törődik a

³ John Locke brit filozófus, orvos. Az angol empirizmus egyik fő képviselője, tehát a tapasztalatot teszi meg a filozófia alapulvénnyé, minden tudás a tapasztalattól függ. Ennek pedig két forrása van: a külső érzékelés (sensation), amit az érzékszerveinken keresztül szerezhetünk a külvilágból, és a belső önérzékelés (reflection), ami a gondolkodás, hit stb. révén a saját elménk állapotáról ad ismereteket.

⁴ René Descartes francia filozófus, matematikus. Ő az újkori filozófiai antropológia elindítója, az analitikus geometria egyik alapítója. Filozófiájában és műveiben az egzakt természettudományok eredményeit és a matematika módszereit alkalmazta. A korábbi hagyományos filozófiával és skolasztikus világnézettel szembefordulva az összes addig igaznak hitt ismeret lerombolását, majd racionális érvek alapján való újjáépítését tűzte ki célul. Innen alakult ki a descartes-i kételkedés, és a biztos, megingathatatlan alap keresése.

⁵ A latin „Deus” (Isten) szóból, alapvetően az istenben való hitet jelenti, ellentétét az ateizmusnak. A fogalom a felvilágosodás során kapott szűkebb és határozottabb jelentést.

világgal, hol pedig úgy, mint aki panteista módon benne található a világban. A deizmus átvette a felvilágosodás racionalizmusát és tételeinek megerősítését látta a természettudományok fejlődésében. Ezek segítségével igyekezett megvalósítani a vallás és az erkölcs teljes szétválasztását. A felvilágosodásban a deizmus egyik legnépszerűbb tétele szerint Isten megteremtette ugyan a világot, de tovább nem avatkozik be a világ fejlődésébe, működését a természetbe rejtett törvényekre bízta, s az emberi elme kötelessége ezeknek a törvényeknek a felderítése.

A felvilágosodás Európában szinte valamennyi nemzetet érintette. „Több országban születtek ekkor jeles filozófusok. Descartes és Pascal nyitották meg a sort Franciaországban, melyet Newton és Locke folytatott Angliában. Németországnak Leibnitz, Thomasius és Wolff, Itáliának Vico és Muratori személyében voltak nagy filozófusai, Spanyolország pedig Garcíánra hivatkozhatott. Ha a század közepén »a filozófusokról« beszéltek, akkor elsősorban azokra a francia szerzőkre gondoltak, akik közreműködtek a Nagy Enciklopédia megírásában.” (IM HOF 1993, 142.) A korszak nagy vállalkozásaként említendő az újkor ismereteit átfogó igénnyel tagláló *Enciklopédia, avagy a tudományok, a művészetek és a mesterségek elméleti szótára* (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) című munka, amely 1751 és 1780 között 36 kötetben látott napvilágot. Eredetileg az angol enciklopédia francia nyelvű kiadását tervezték, de ez a vállalkozás megbukott. 1746-ban Denis Diderot-t⁶ (1713–1784) bízták meg a feladattal. Nagyrészt neki köszönhető, hogy végül eredeti alkotás lett belőle. Diderot határozottan támogatta a felvilágosodás filozófiáját. Munkájában Jean Le Rond D’Alembert⁷ (1717–1783) volt a társa, aki józan matematikus és mértéktartó filozófusként tudatában volt a megismerés határainak, amit a tapasztalásra és a rációra épített. A francia felvilágosodás vezéralakjai egytől egyig az *Enciklopédia* mögött álltak és szerzőként is részt vettek a vállalkozásban. Montesquieu (1689–1755),⁸ aki ekkoriban a bordeaux-i parlament, azaz a törvényszék elnöke volt; Voltaire (1694–1778),⁹

⁶ Denis Diderot francia filozófus, író. A felvilágosodás egyik kiemelkedő gondolkodója, a francia Enciklopédia főszerkesztője, deista filozófus. Noha vitathatatlanul az Enciklopédia a legjelentősebb munkája, szépirodalmi munkássága is kiemelkedő, legismertebb regénye *Az apáca*.

⁷ Jean Le Rond D’Alembert francia matematikus, fizikus, filozófus. Matematikai és fizikai munkássága a legjelentősebb, az Enciklopédia matematikával foglalkozó részéért volt felelős.

⁸ Charles-Louis de Secondat, La Brède Montesquieu francia filozófus, író. Orvostudományi, politikatörténeti írásai mellett jelentős irodalmi sikert is elért szatirikus regényével, a *Perzsa levelekkel*.

⁹ Voltaire eredeti nevén François-Marie Arouet francia filozófus, író, költő. A társadalmi reformokat nyíltan támogatta, szatirikus szerzőként gyakran kritizálta korának dogmatikus egyházát és más intézményeit, a polgári szabadságjogokat védelmezte. Voltaire-nek legendásan éles esze volt.

akinek gyilkos iróniájától mindenki félt; Rousseau (1712–1778),¹⁰ aki teljesen új irányba mutató filozófiájával ámulatba ejtette az olvasókat; Holbach báró (1723–1789),¹¹ aki a természet rendszeréről jelentetett meg új nézeteket, valamint Turgot (1727–1781),¹² akit az irodalom és a gazdaság összefonódó kérdései érdekeltek.

Angliában Newton¹³ (1643–1727) tevékenysége indította el a szellemi változást. Ő volt az első, aki a matematika és a természettudományok segítségével egzakt leírást adott a természetről. Ezzel megerősítette az ember megismerési képességébe vetett hitet. A felvilágosodás hatására jöttek létre a pszichológia és az etika első modern elméletei. John Locke szerint az emberi értelem születéskor „tisztá lappal” indul, a világ megismerése, és a tapasztalat azt írja szabadon tele, s így alakul ki az egyén jelleme.

Az irodalomban a regény válik a fő műfajjá, jelentős képviselői közé tartozik Daniel Defoe¹⁴ (1660–1731), aki modern mítoszt teremtett; Jonathan Swift¹⁵ (1664–1745), aki az útleírás hagyományát követte nagyszabású társadalomkritikájában; Richardson¹⁶ (1689–1761), aki a szentimentalizmus első levélregényét írta meg, valamint Fielding¹⁷ (1707–1754), akinek pikareszkjében a legfőbb újítás a szerző-narrátor meghatározó jelenléte.¹⁸

A német felvilágosodás csak a brit és a francia törekvések után alakult ki, mivel a Német-Római Császárság felbomlása után létrejövő fejedelemségekben kulturális különbözőség, sőt sokszor elmaradottság volt jellemző. Filozófiai szempontból Immanuel Kant¹⁹ (1724–1804) az egyik meghatározó alakja. Az ő gondolata volt, a felvilágosodás emblematikussá vált mondása: „Sapere aude!” (Merj gondolkodni.) A másik óriási hatású

¹⁰ Jean-Jacques Rousseau francia filozófus, író, zeneszerző. Filozófiai, politikai eszméi hatással voltak a nagy francia forradalomra, a kommunizmusra, szocializmusra, valamint a nacionalizmusra is. Sokszínű, szerteágazó életművet hagyott hátra, radikális és forradalmi eszméket vallott.

¹¹ Paul Henry Thiry, Holbach bárója eredetileg németországi származású filozófus. A politika, a vallás, a kémia és az ásványtan témakörében írt cikkeket az *Enciklopédiába*. Filozófiai írásai materialista és ateista szemléletűek.

¹² Anne-Robert-Jacques Turgot, L'Aulne bárója francia közgazdász, politikus. Voltaire egyik legjobb barátja volt, valamint XVI. Lajos francia király minisztere.

¹³ Isaac Newton angol fizikus, matematikus, csillagász, filozófus. Számos tudományterületen írt korszakalkotó művet, hallatlanul színes egyéniséggel, szerteágazó érdeklődésével hosszú időre meghatározó alakja lett a tudománynak.

¹⁴ Daniel Defoe (eredeti nevén Daniel Foe) angol író. Fő művét, a *Robinson Crusoe*-t az első angol regénynek tartják 1719-ben jelent meg. Defoe nagyon termékeny író volt, több mint 500 könyvet írt.

¹⁵ Jonathan Swift ír szatirikus író. Nagyszabású társadalom- és emberkritikája *Gulliver utazásai* címen jelent meg 1729-ben. Számos álnevet használt, kortársai izgalmas, különc és udvariatlan embernek tartották.

¹⁶ Samuel Richardson angol író. A modern regényírás úttörője *Pamela* című levélregénye 1740-ben jelent meg, ez a szentimentalizmus első regénye. Fő művében, a *Clarissában* a lélektani elemzés elmélyül, azonban a látásmód sokkal komorabb.

¹⁷ Henry Fielding angol író. Hevesen vitázott Richardsonnal, két évvel a *Pamela* megjelenése után kiadja annak paródiáját, amelyben a főszereplő Pamela fivére. Fő műve a *Tom Jones*, amelyben kora nagy körképét festi meg.

¹⁸ A pikareszk (sp. „picaresco” vagyis „csavargó” jelentésű szóból) általában szatirikus hangvételű regény, melynek főhőse szegény csavargó, bűnöző vagy más a társadalom periferiáján élő személy, aki ügyessége és eszéssége révén boldogul.

¹⁹ Immanuel Kant német filozófus. A transzcendentális idealizmus megteremtője, az ő nevéhez fűződik a „kategorikus imperativusz” fogalmának bevezetése, a filozófiában a „kopernikuszi fordulat” megfogalmazása.

filozófus Hegel²⁰ (1770–1831), aki az ellentétek harcát fogalmazta meg. II. Frigyes (1712–1786) porosz király az első említésre méltó felvilágosult gondolkodó, aki udvarába gyűjti az akkor már híres francia gondolkodókat: Rousseau-t, Voltaire-t, a berlini akadémiát és egész udvarát „franciásítja.” A német irodalmi nyelvet nem támogatja, ezért végül a filozófusok és az irodalmárok indítják el a mozgalmat. A német felvilágosodás irodalmáiraik közé tartozik Winckelmann²¹ (1717–1768), aki a görög irodalmat akarta feleleveníteni; Lessing²² (1729–1781), a német polgári dráma megteremtője valamint Herder²³ (1744–1803), akinek a hatására kibontakozott a *Sturm und Drang*-mozgalom.²⁴ A német felvilágosodás egyszerre klasszicista és romantikus, keveredik benne az ész és az érzelmek. A mozgalom emblematisz írói még Goethe²⁵ (1749–1832) és Schiller²⁶ (1759–1805).

A felvilágosodás irodalmára jellemző uralkodó **stílusirányzatok** a **klasszicizmus** és a **szenzimentalizmus**, de jelen van még a **rokokó** is. A klasszicizmus alapelve, hogy az ókori antik szerzők művésziileg tökéleteset hoztak létre. Racionalisták voltak: a „józan ész” az antik remekművek elemzése útján képes volt megismerni a műalkotások szabályait, s úgy vélték, a művészeknek csak e szabályok megtartása a feladatuk. Merev szabályok születtek, mint pl. a drámaírásban a hármas egység elve. Legfőbb műfajai: az eposz, a tragédia, az óda, és az epigramma. A szenzimentalizmus az érzékenységek kultusza, amely az empirizmusra épült, és az érzelmeket állította az alkotások középpontjába. Az érzelmek szabadságát hirdeti, az egyén érzelmeinek szabad ábrázolását. Kedvelt műfajai az elégia, a napló- vagy levélregény. A rokokó a kései barokkot kapcsolja össze a felvilágosodással. Legfőbb tárgyköre az epekedő szerelem, amihez gyakran finom erotika társul. Jellegzetes motívumai a virágzó kert, a csillagos ég, s gyakran szerepeltet mitológiai alakokat. A rokokó verselést a csilingelő rímek, a stilizált formák, a szimultán ritmus, és a zeneiség jellemzi. Kedvelt műfajai a vígjáték, a vígeposz, az idill, a bordal, és az erotikus verses elbeszélés.

²⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel német filozófus. A klasszikus német filozófia és a német idealizmus egyik legnagyobb alakja. Filozófiájának alapja a fejlődés, a történetiség elve, a dialektika törvényeinek kidolgozása.

²¹ Johann Joachim Winckelmann német régész, író. A mai értelemben vett művészettörténet egyik első képviselője. Megállapította a görög művészet stílusait, korszakait és ideáltípusait. Nemcsak a klasszicizmus alapelveit fektette le (a görög művészetet kell utánozni), hanem a stílustörténetet is, amit a művészettörténet első paradigmájaként emlegetnek.

²² Gotthold Ephraim Lessing német drámaíró, kritikus, esztéta. A német felvilágosodás kiemelkedő alakja, a drámaelemzés, színházkritika, esztétikai szemlélet terén igen nagy hatással volt a magyar szerzőkre. Ő a modern színházi kritika megteremtője.

²³ Johann Gottfried Herder német író, filozófus. Goethe és Schiller mellett a német klasszicista irodalom legfontosabb alakja. Nagy tudású, szellemes, sokoldalú gondolkodó volt.

²⁴ Jelentése Vihar és Előretörés. Képviselői a zsarnokság ellen lázadtak, az irányzat drámaírói az emberiség korlátlan szabadságát hirdették, műveikben társadalmi konfliktusokat jelenítettek meg.

²⁵ Johann Wolfgang von Goethe német író, költő. A német irodalom egyik legnagyobb klasszikusa, mindhárom műnemben (líra, dráma, epika) remekművek sorát alkotta.

²⁶ Friedrich Schiller német író, filozófus. A német klasszicizmus egyik kiemelkedő képviselője, őt tartják a legjelentősebb német drámaírónak.

A magyar felvilágosodás

Magyarországon a felvilágosodás később jelenik meg, mint Franciaországban és Németországban, és némiképpen jellegében is speciálisabb. Ahogyan legújabb irodalomtörténeti összefoglalónk megállapítja: „A 18. és a 19. század táján értelmezett fordulóján nagy hatású változások zajlottak le az irodalmi nyilvánosság intézményrendszerében, mely változásokat a nyelvkérdés, a szerzőség társadalmi státuszának és az irodalom fogalmának átértékelése kísérte.” (*Magyar irodalom* 2010, 313.) Ez a folyamat a Kárpát-medencében nagyjából a 18. század derekától az 1820-as évekig tartott.²⁷

A felvilágosodás eszméivel elsősorban a nemesség képviselői ismerkedtek meg. Mária Terézia 1760-ban alapította meg a bécsi magyar testőrséget, ahová a gazdagabb köznemesség fiai kerülhettek. A magyar nemesi ifjak (Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, Bessenyei György) Bécsben ismerkedtek meg Európa leghaladóbb gondolataival – a felvilágosodás híveivé váltak, s maguk is írói tevékenységet kezdtek folytatni. Ez az időszak a magyar irodalom alakulása szempontjából is roppant összetett, hiszen gyakran erősen befolyásolja a politikai élet alakulása. Mindez közvetetten és közvetlenül is megfigyelhető: akár az ekkor született alkotások tartalmára, akár a Martinovics-összeesküvés után bebörtönzött írókra gondolunk.²⁸

A felvilágosodás hazai ideológiáját Bessenyei György fogalmazta meg legelőször röpirataiban (*Magyarság, Jámbor szándék*), melyek szerint az emberi élet célja a boldogság, ennél magasabb rendű kívánság a közboldogság, ami pedig a műveltséggel érhető el. Ahhoz, hogy a nép művelődhessék, hogy a tudományokat általánossá, „közönségessé,” mindenki által elérhetővé tehessek, elengedhetetlen mindezen folyamat legfőbb eszközének, a nyelvnek a kiművelése. Így fonódik össze nálunk a felvilágosodás eszménye és a magyar nyelv ügye. Éppen a nyelvművelés igénye veti fel egy tudós társaság megalapításának gondolatát. Először ezt is Bessenyei György írta le az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1781-1790) című röpiratában. 1791-ben ennek hatására meg is alakult az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Mivel a nyelvkérdés olyannyira eminens problémája a kornak, erre egy külön alfejezetben fogok kitérni a későbbiekben.

²⁷ A romantika nagy irodalomtörténészének, Toldy Ferencnek a későbbi visszavetített, mesterséges korszakhatára volt az 1772-es év, Bessenyei György *Ágis tragédiájának* a megjelenési éve.

²⁸ A magyar felvilágosodás időszakáról is számos értő és érzékeny elemzés született, ennek a jegyzetnek a keretei nem teszik lehetővé az összes probléma aprólékos áttekintését, itt csupán a főbb csomópontokat érintjük.

A magyar felvilágosodásnak emblematikus alakja Kazinczy Ferenc (1759–1831).²⁹ Kazinczyt szenvedélyesen érdekelte a literatúra, a korszak minden irodalmi-nyelvészeti vitájában részt vett, s nagyrészt neki köszönhető az irodalmi gondolkodás megújulása. Irodalmi pályáját fordításokkal kezdi, s a fordítások a későbbiekben is nagyon fontosak maradnak számára, mint a nyelv és a szókincs fejlesztésének egyik lehetséges formái. Talán saját, önálló alkotásainál is maradandóbb szerteágazó irodalomszervező tevékenysége. Ízlés- és stílusújításával szinte valamennyi kortársára hatott. A német filozófiából vette át a kanti szépségeszményt, valamint az „ízlés” fogalmának középpontba állítását, és a német neoklasszicizmus szellemében kívánta véghezvinni az irodalmi nyelvújítást is. Kidolgozta a „fentebb stíl” fogalmát, amely szerint szét kell választani az irodalmi nyelvet a köznyelvtől, illetve minden műfajnak a hozzá illő, megfelelő szavakat kell használnia. Kazinczy megkövetelte az íróktól a nyelvi tudatosságot és igényességet. Ő volt a magyar irodalom első vezéralakja, szinte egyszemélyes irodalmi intézményként rendkívül kiterjedt levelezése révén kapcsolatban állt mindenkivel, aki számított a korszak magyar irodalmi életben, sőt külföldi tudósokkal is levelezett. Jelentősek önéletrajzi szövegei, megújította az önéletírás műfaját is. *Tövisek és virágok* című verseskötete adott lendületet a nyelvújításnak, s ennek a tudatos és tömeges nyelvfejlesztési folyamatnak is a vezéralakjává vált. Az ő érdeme, hogy Magyarországon rendszeres és szervezett irodalmi élet alakult ki, s ez a következő írói generációnak könnyítette meg a helyzetét. Petőfi sok évvel később ezt írta róla: „... fél századig/ Tartá vállán, mint Atlasz az eget,/ A nemzetiségnek ügyét./ Magyar nemzet, most nem volnál magyar,/ Ő akkor volt az, midőn senki sem volt,/ Midőn magyarnak lenni/ Szégyen vala.” (Petőfi Sándor, *Széphalmon*)

A magyar nyelv ügyének és terjesztésének egyik jelentős csatornája ekkoriban a színház volt. A magyar nyelvű **színjátszás** szintén fejlődésnek indult a 18. század végén. Az első magyar nyelven játszó színtársulat 1790-ben állt össze, alapítója és vezetője Kelemen László volt. A színházi műsort és a közönséget mindenféle intézményi háttér nélkül nehéz dolog volt megteremteni. Működésük összefonódik a nemzeti nyelv kiműveléséért folytatott küzdelemmel, ugyanis a széles nyilvánosság egyik lehetséges terepe a játékszín volt. Ebben az időben Kazinczy Ferenc is élénken érdeklődni kezdett a színház iránt. „Egy nyitra megyei hazafi” néven a *Hadi történetek* lapjain intézett felhívást a hazájukat szerető magyar felekhez egy magyar „néző játékhely” felállítására, amelybe egyébként, szerinte, a „szép nem”-et is bele kell vonni. Ennek helyéül Pestet javasolta, ami szerinte sokkal magyarosabb jellegű, mint

²⁹ Mivel Kazinczy irodalmi működésének a tárgyalása az előadások felosztásakor a következő félévre került át, ezért itt csak vázlatosan érintjük a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.

Buda. A felhívás nem is lett eredménytelen. Egy hazafi (valószínűleg gr. Ráday Pál) ugyanis jutalmat tűzött ki azon játszószeregek, amelyik előadja a Kazinczy által frissen lefordított *Hamletet*. Az előadást Kelemen társulatára bízta, amelyet aztán be is mutattak. A színtársulat védnökül Orczy Lőrincet és Zichy Károlyt kérte föl, akik sokat segítettek a játékedély megszerzésében. A magyar társulat előadásai népszerűek voltak, színvonalas előadásokat tartottak. Ekkoriban a társulatnak változatos műsort kellett repertoáron tartania, mivel a közönség létszáma még meglehetősen kicsi volt, így túl sokszor nem lehetett ugyanazt a darabot bemutatni. Ezért szinte a színtársulat valamennyi tagja több funkciót is betöltött egyszerre. Mindenki, aki csak képes volt rá, fordította, magyarította a népszerű külföldi darabokat, hogy a repertoár ne legyen unalmas. Az egyik legnagyobb sikerük az első magyar opera bemutatása volt 1793 májusában, amelynek címe *Pikkó herceg és Jutka Perzsi*. Ez az opera később Csokonai életének egyik fontos epizódjánál játszott szerepet.

A nyilvánosság másik lehetséges színtere a **sajtó** volt. A 18. század végén a felvilágosodás elterjedésével egyre több magyar nyelvű folyóirat is napvilágot látott. A legújabb magyar irodalomtörténet összefoglalásában a következőket olvashatjuk minderről: „A magyar nyelvű sajtó korai történetét két dolog is döntően befolyásolta: egyfelől az irodalom és a tudományok művelése nem vált le a napi politika világáról, s így a sajtó differenciálatlansága arra is lehetőséget adott, hogy a politikai hírlapok a szellemi életnek aktív tényezőivé váljanak (KÓKAY 1979, 78), másfelől a nyomda- és a hírlapalapítás is királyi felségjog volt, sőt a lapengedély megszerzésének ügye összefüggött a külföldi, valamint az országgyűlési tudósítások szigorú cenzurális felügyeletével, s így az első magyar nyelvű hírlapok »az udvarhoz közel«, Pozsonyban (*Magyar Hírmondó*, 1780–1803), illetve Bécsben (*Magyar Kurir*, 1786–1793; *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1789–1803; *Bécsi Magyar Merkurius*, 1793–1798) alakultak meg. Hamar megindul azonban az irodalom elkülönülése a politikai-gazdasági lapszerkezetből: előbb a hírlapok melléklapjaiként jelennek meg önálló irodalmi mellékletek (*Magyar Musa*; *Pozsonyi Magyar Muzsa*; *Ujj Bétsi Magyar Muzsa és Bibliotheca*), utóbb már önálló formában jelentkeznek irodalmi-tudományos folyóiratok. Ezek nyomdával is rendelkező regionális központokban jelentek meg, s főúri adományokra utaltságuk miatt csak néhány lapszámot érhettek meg. A Baróti Szabó Dávid, Batsányi János és Kazinczy Ferenc által alapított, negyedévesnek szánt *Magyar Museum* 1788 és 1792 között rendszertelenül jelent meg, s az időközben szétzilálódott szerkesztőségből kiváló Kazinczy

Orpheus néven alapított lapot (1790–1791); Péczeli József³⁰ 1789-ben indított *Mindenes Gyűjteménye* néhány év után (1792-ben) megszűnt, a Kármán József és Pajor Gáspár³¹ által szerkesztett *Uránia* (1794–1795) is mindössze három számot érhetett meg. Az ígéretesen terjeszkedő sajtó fejlődését a politikai körülmények változása törte meg: a francia forradalom, majd a napóleoni háborúk időszaka a cenzúra szigorításához, a lapengedélyek visszavonásához, s nem utolsósorban az anyagi bázis megingásához vezetett. Az eddig említett sajtóorgánumok közül csak a *Pressburger Zeitung* és a *Magyar Kurir* élte túl ezt az időszakot. Új korszakot a Kultsár István³² szerkesztésében 1806 és 1842 között rendszeresen megjelenő *Hazai Tudósítások* (később *Hazai és Külföldi Tudósítások*) jelentett, mely Pesten jelenhetett meg, s ugyan a külföldi híreket csak a bécsi újságokból vehette át, s a politikai véleménynyilvánítástól is tartózkodnia kellett a szerkesztőnek, némi szabadságot jelentett a számára, hogy a vármegyékben gazdag hírközlői hálózatot tudott kiépíteni, illetve az a körülmény, hogy a szerkesztő pesti házáat egyfajta társasági központtá alakította.” (*Magyar irodalom* 2010, 320-321.)

SZAKIRODALOM

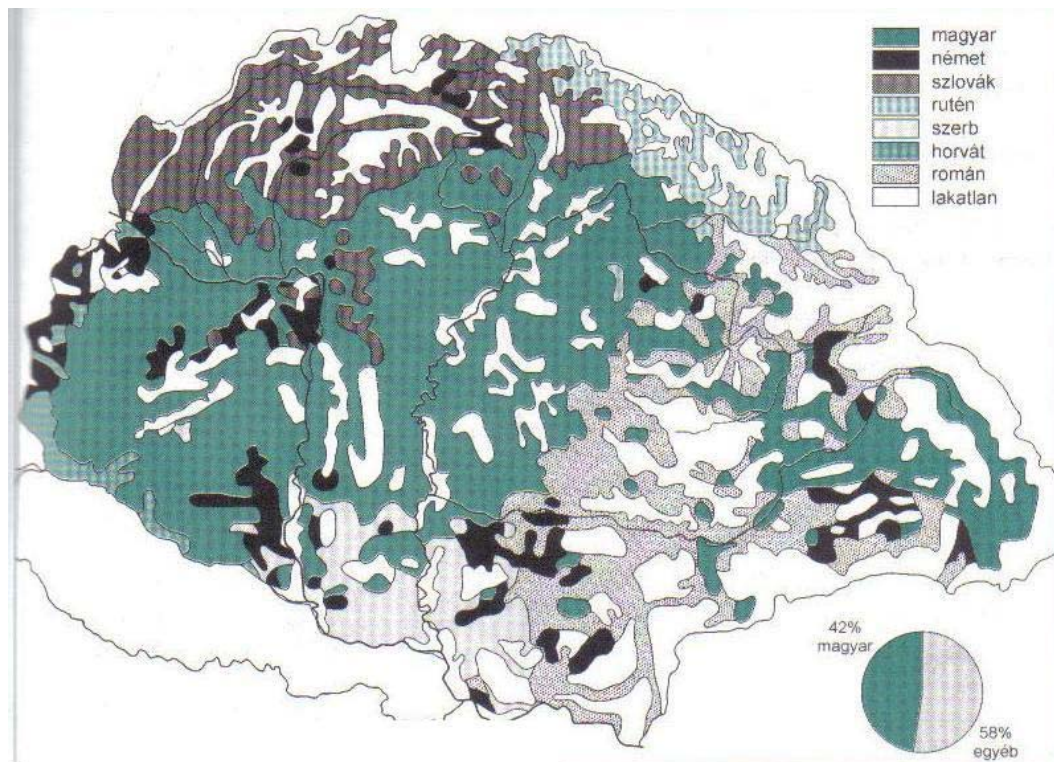
Pierre CHAUNU, *Felvilágosodás*, Osiris, 1998.; Ulrich IM HOF, *A felvilágosodás Európája*, Atlantisz, Bp., 1993.; *A magyar sajtó története*, I, 1705-1848, szerk. KÓKAY György, Akadémiai, Bp., 1979.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp., 1994.; *Magyar színháztörténet*, I, 1790-1873, szerk. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1990.; SZILÁGYI Márton–VADERNA Gábor, *A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)* = *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Bp., 2010, 313-630.

³⁰ Péczeli József (1750–1792) író, műfordító, irodalomszervező, református lelkész. Tanulmányai elvégzése után Komáromban telepedett le, itt fejtette ki irodalomszervező tevékenységét, s ezáltal egy irodalmi kört alakított ki maga körül.

³¹ Pajor Gáspár (1766 k.–1840) orvosdoktor, később Pest vármegye táblabírája volt.

³² Kultsár István (1760–1828) író, szerkesztő, kiadó. A magyar irodalmi élet és színház lelkes szervezője volt, halála után folyóiratai kiadását felesége folytatta.

A magyar nyelv ügye

Magyarország etnikai térképe 1784-ban

A 18. századi Magyarországra a nagymértékű etnikai és nyelvi tarkaság volt jellemző, az összlakosságnak csak alig a 40%-a volt magyar anyanyelvű. Ennek ellenére sokáig nincs különösebb nyoma, hogy a nyelvi megosztottság feszültségeket okozott volna. A szerzők két-három nyelven írtak, prédikáltak, tanítottak, külföldön pedig anyanyelvükre való tekintet nélkül magyarországinak (hungarusnak) mondták magukat. A mindennapi élet nyelvhasználatát a gyakorlatiasság jellemezte, csak a közéletnek és az oktatásnak, a tudományoknak volt egységes, általánosan elfogadott nyelve, a latin. „A magyar nyelvűség iránti igény természetesen nemcsak az irodalmi nyelv fejlesztését-csiszolását érinti, hanem szoros összefüggésben áll a nemzetfogalom lassú átalakulásával, valamint a kulturális nacionalizmusok elterjedésével, melyek a nemzeti irodalmak kiterjedését elsősorban a többségükben államnyelvvé váló »karriernyelvek« hegemoniájával kapcsolták össze. Arról a szerte Európában megfigyelhető átalakulásról van szó, melynek során a nemzet államközösségi, valamint eredetközösségi megközelítése helyére a 18–19. század folyamán az elsősorban nyelv által meghatározott hagyomány közösség- és identitásformáló fogalma lépett. (E folyamatról részletesen: S. VARGA Pál 2005.) Ez az átalakulás nem egyik pillanatról

a másikra zajlott le, s követését megnehezíti az a körülmény, hogy a nemzet, a *natio* fogalmát a kortársak maguk is több értelemben használták. A 18. századi, területi elvű, azaz a Magyar Királysághoz tartozást hangsúlyozó *hungarustudat* ugyanis egyaránt tartalmazta az államszerkezet nemzetformáló erejében való hitet (eszerint az egy helyen élő emberek számára kevésbé fontos az, hogy mely népcsoporthoz tartoznak, mint az a körülmény, hogy ugyanott laknak), illetve a magyarországi rendek által alkotott nemesi nemzet hazafias öntudatát (melynek értelmében egy nemzethez azok tartoznak, akik a honfoglaló magyaroktól tudják levezetni származásukat, s akik Szent István óta jogi értelemben is örökösei a magyar államiságnak – még akkor is, ha esetenként nem beszélnek is magyarul). (Lásd TARNAI Andor 1969.) Ez a rendi és területelvű gondolkodás kezdett el a 18. században elhomályosulni, s e paradigmaváltás egyik leglátványosabb tünete volt a nyelvkérdés.” (*Magyar irodalom* 2010, 314.)

Amikor 1780-ban II. József kerül a trónra, s a felvilágosult uralkodó a magyar rendek jogait korlátozó intézkedéseket hoz, a nemesség egyre inkább szembekerül a bécsi udvarral. 1784 tavaszán II. József három magyarországi rendeletet is hozott, ezek közül az egyik a nyelvről szólt: három év türelmi idő után Magyarország hivatalos nyelve a német lesz. A királyi rendeletre természetesen reagáltak a vármegyék. Jól mutatja a nemesi politika magatartását, hogy tiltakoznak a német nyelv ellen, s hivatalos nyelvként a latin visszaállítását követelik, és csak ha a latinnal végképp le kellene számolniuk – mivel az uralkodó egyértelműen élő nyelvet akar –, akkor ajánlják a magyart. Tehát egyetértés csak abban van, hogy a németet *nem* akarják, de nincs egyetértés a magyar nyelvben. A nemzeti ellenállást inkább a többi jelkép (korona, nemzeti viselet) előtérbe állításával éreztették.

1790 januárjában II. József a halálos ágyán – három kivételével – visszavonta a magyarországi ügyekre vonatkozó rendeleteit, s ez a nemesi kiváltságok töretlen visszaállítását jelentette. A császár által korábban okozott anyagi és erkölcsi sérelmek miatt meglehetősen forrongó, németellenes hangulat uralkodott az országban. II. József halála után II. Lipót, az új uralkodó, koronázó országgyűlést hívott össze évszázadok óta először Budára, mivel meg akarta nyerni magának a magyar rendeket. Az országgyűlést nagy várakozás előzte meg, a magyarok rendkívül lelkesek voltak. Lipót remek taktikusnak bizonyult, ugyanis a kormányzat a kezdeti hónapokban engedékenynek mutatkozott, többek között a magyar nyelv ügyében is. Az új uralkodó azt nyilatkozta, hogy ő egyenesen terjeszteni kívánja a birodalomban a magyar nyelvet. A nemesi politikának erre válaszolnia kellett, noha korábban ez a politika a német nyelvrendeletet hozó Józseffel szemben a latint védelmezte. Nem pusztán konzervatív okokból, ugyanis a soknemzetiségű ország rendjei és tudósai között a

latin nyelv biztosította az egyenrangúságot és részben a kommunikáció lehetőségét is. A más anyanyelvűek körében a magyar nyelv hivatalossá tétele érthetően nyugtalanságot ébresztett, hiszen tudjuk, az ország lakosainak több mint a fele nem volt magyar anyanyelvű.

A nyelvkérdésnek a korabeli irodalom és sajtó nyilvánossága olyan nagy jelentőséget tulajdonított, amelyet a nemességnek tudomásul kellett vennie és be kellett építenie a maga politikájába. Tehát az egyetlen, amit a nemesség tehetett, hogy felkarolta a magyar nyelv ügyét, s ezzel a maga oldalára állította azokat a szellemi erőket, akik az irodalmi nyilvánosságot uralták. A nyelv ügye a nemességi politikának még csak nem is másod-, hanem inkább a harmadrangú ügye volt, mivel Magyarország soknemzetiségű ország, s ez joggal intette óvatosságra a politikai vezetőket. Mégis 1790 körül találkozhatunk az első jeleivel annak, hogy egy új típusú ideológia kezd megmutatkozni bizonyos nemesi körökben, amely a nyelvkérdésnek komoly jelentőséget tulajdonít, amelyet a *natio hungarica* felemelkedésének egyik eszközeként láttak. „Hasonló program körvonalazódott a rendi országgyűlések vitáiban a magyar nyelvű jogi és közigazgatási nyelv (a »tishti szótár«) megteremtéséről: itt az irodalom kultúrateremtő erejének jóval kevesebb szerep jutott, ugyanakkor a nyelv fejlesztésére létrehozott kiküldöttségek (*deputatiók*) mégis részben literátorokra bízták e feladatot.” (*Magyar irodalom* 2010, 314.)

A magyar nyelv ügye sokszor előfordul ugyan a korábbi időszakok alatt, de mindig egymástól különböző módon, különböző összefüggésekben. Egy dolog volt közös, hogy a nyelvkérdés mindig szorosan össze volt kapcsolva a *litterae* (az irodalom; az írott szó; a szépírás és tudományos írás együttesen, azaz minden, ami írva van) fogalmával. A nemzeti nyelv ügye elsősorban a nemzeti nyelven való írás ügyeként jelentik meg.

A magyar nyelvnek irodalmi szempontból újdonsággal ható speciális tulajdonságaira való ráismerés a 18. század második felének nagy élménye. Ez a folyamat nagyjából a versújítással kezdődik a klasszikus triász működésével, az 1770-es évek végén, majd az 1780-as években a prozódiai harccal teljesedik ki. Nagyjából ugyanekkor, az 1770-es években, a felvilágosult nemesi irodalomban merült fel a nemzeti nyelv másik vonatkozása, nevezetesen hogy a tudományok terjesztésének, s ezáltal a közboldogság elérésének az egyik eszköze. A nemzeti jelként felfogott nyelv fogalma az 1780 utáni szellemi életben fogalmazódik meg. A nyelv legfontosabb tulajdonsága, hogy egy nemzet létének elsőrendű, semmi mással nem helyettesíthető ismérve, létének bizonyítéka és biztosítéka. Ez az eszme a kor irodalmában és publicisztikájában számos változatban megjelenik.

A virágzó és elterjedt nemzeti nyelv „az a palladium, mely fenn tartja alkotmányunkat: az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt a határainkról, vagy hazafivá változtat, az a

mód, amely nemzetünket létében meg tartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjunk...” (Kármán József³³) „Egy a’ nyelv, egy a’ Nemzet.” (Péczei József³⁴) „Nemzetünk tsak addig magyar, ameddig nyelve él.” (Virág Benedek³⁵) „A Magyar Nemzet, ha elveszti saját nyelvét, maga is egészen elvész: ’s a’ Magyar nem leszen már Magyar.” (Révai Miklós³⁶) Változatos megfogalmazások, ám a lényeg egy: a kor íróinak a tudatában a nemzet már láthatóan nyelvében él.

Az 1780-as évek második felében merült fel a nyelv és vele a nemzet elenyészésének lehetősége, vagyis a **nemzethalál** veszélye.³⁷ Általában Herder nevéhez kapcsolják a félelem felébredését. A német filozófus 1791-ben megjelent *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című történetfilozófiai munkájának európai népeket taglaló részében a következő megdöbbentő sorokat írja: „...a mások közé ékelt, kisszámú magyaroknak századok múltán talán már nyelvét sem lehet majd felfedezni.” Ámde fölmerül a kérdés, mire alapozta a Magyarországot csak távolról és felületesen ismerő német filozófus ezt a gondolatát. Herdert Magyarországon is elsősorban a németek és a szlávok érdekelték, ismereteit a magyar népcsoportokról bizonyíthatóan áttételes módon szerezte. Szoros kapcsolatban állott a göttingai August Ludwig Schlözer professzorral. Schlözer pedig Oláh Miklós esztergomi érsek *Hungária* című művére hivatkozik, amelyben Magyarországot soknemzetiségű országgént jellemzi. Oláh Miklós művét először Bél Mátyás adta ki 1735-ben, majd Kollár Ádám Ferenc 1763-ban. Schlözer ez utóbbi kiadást ismerte, amelyet Kollár terjedelmes magyarázatokkal látott el, valamint meglehetősen eltorzította Oláh Miklós eredeti szövegét. Herder ismerte a Kollár által leírtakat, s a gondolatot vagy közvetlenül vagy Schlözer közvetítésével vette át. Így lett a magyar ügyekben érdektelen és nyilvánvalóan jószándékú Herder a magyarellenés bécsi politika akaratlan propagátorává. A bécsi politika egyik legsúlyosabb bűne a magyarság és a szláv népek egymás ellen hangolása volt.

A magyar nyelven írott irodalom magas színvonala, nemzetközi elfogadása, sikere az 1780-as évek értelmiségének körében egyre fontosabb igény. A literatura juttathatja el a

³³ Kármán Józseffel részletesen foglalkozunk a szentimentalizmusról szóló fejezetben (2.4).

³⁴ Lásd 30. jegyzet.

³⁵ Virág Benedek (1752 k.–1830) tanár, költő, műfordító, történetíró, a magyar ódaköltészet első mestere. 1775-ben lépett be a pálos rendbe, fölszentelése után a pálosok székesfehérvári gimnáziumában tanított. 1794-ben Pestre, majd Budára költözött. Kortársai „szent öreg”-ként tisztelték, rendszeresen fölkeresték.

³⁶ Révai Miklóssal részletesen foglalkozunk a klasszikus triászról szóló fejezetben (2.3).

³⁷ A mai európai nemzetállamok nagy része a 18-19. században alakult ki, egyes országokban a nagyobb birodalmaktól való elszakadással, máshol a kisebb, addig önálló államok egyesítésével (Németország, Olaszország). A nemzetállam olyan államot jelent, amely népességének összetétele etnikai szempontból homogén. Ez olyan esetben jön létre, amikor egy állam határai egybeesnek a többségét alkotó nemzet etnikai határaival. Azonban az etnikai alapon keletkezett államokban létrejöttek a „kisebbségek” amiatt, hogy az azonos nemzetiséghez tartozó csoportok nem feltétlenül élnek egy összefüggő területen.

nemzetet a szellemi magasságra, fényre, dicsőségre. Az irodalom célja a nemzet reprezentálása lesz, ezt pedig csak az írástudók tudják elérni. „Az irodalom művelőire így módon soha nem látott felelősség hárult: ők lettek hivatottak azt bizonyítani, hogy a magyar nyelv alkalmas vagy legalábbis alkalmassá tehető arra, hogy az élet legkülönbözőbb szegmenseiben váljék vezető nyelvvé, s vegye át a latin (és részben a német) helyét. E korszak nyelvészeti-irodalmi vitáinak hevéssége is így érthető meg: nagy tétje volt ugyanis annak, hogy ki és milyen irodalmi-nyelvi alapokon képzei el a magyar nyelv fejlesztését.” (*Magyar irodalom* 2010, 315.)

A magyar nyelv hivatalossá válása azonban hosszú folyamat volt, amelyhez a kezdő lökést az 1790-es országgyűlés adta meg. Ezen az országgyűlésen született meg az első törvény a nyelv ügyében, amelyben az uralkodó engedélyezi, hogy a magyar nyelvet a középiskolákban, az akadémiákon és az egyetemen külön tanár tanítsa. Két évvel később az újabb koronázó országgyűlésen az új uralkodó, I. Ferenc is engedélyezett egy nyelvtörvényt (1792/7. tc.), amely kimondta, hogy a magyar nyelv az iskolákban rendes tantárgy. Ennek hatására jött létre az egyetem magyar nyelvi tanszéke. Ekkoriban ez még csak egy nyelvi lektorátust jelentett, a magyartanári állást Révai Miklós kapta meg. A korszak utolsó nyelvtörvénye az 1805-ös országgyűlésen született meg, ebben a király engedélyezte, hogy a hivatali ügyeket két nyelven intézhessék (magyarul is), valamint megerősítette a korábbi iskolai magyartanításról szóló rendeletet. Ezután egészen a reformországgyűlésekig nem született előrelépés a nyelvügyben. A folyamat majd csak 1844-ben zárul le, amikor a 2. törvénycikkely kimondja majd, hogy Magyarország hivatalos nyelve a magyar.

SZAKIRODALOM

BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*, ItK, 1984, 558-577.; DÜMMERTH Dezső, *Írástudók küzdelmei*, Panoráma, Bp., 1987.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai, Bp., 1996.; KOVÁCS Vidor, *A magyar nyelvnek jogaiba iktatása 1790-1844*, Esztergom, 1900., SOÓS István, *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország” = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Argumentum, Bp., 2005, 261-301.

Történeti áttekintés - kronológia³⁸

Európa történelme

A 18. század folyamán az egyetemes történelemben 5 nagyobb háború folyt:

1. spanyol örökösödési háború (1701–1714)
2. északi háború (Svédország elleni orosz-lengyel háború) (1700–1721)
3. osztrák örökösödési háború (1740–1747)
4. hétéves háború (1756–1763)
5. napóleoni háborúk (1792–1815)

A felvilágosult abszolútizmusnak 3 uralkodója volt:

1. II. Frigyes porosz király (1740–1786)
2. II. Katalin orosz cárnő (1762–1796)
3. II. József osztrák császár (1780–1790)

Franciaországban XV. Lajos uralkodott (1715–1774), majd XVI. Lajos (1774–1792).

A nagy francia forradalom főbb eseményei:

- a Bastille ostroma, a forradalom kezdete – 1789. július 14.
- az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata – 1789. augusztus 26.
- XVI. Lajos szökési kísérlete – 1791
- pillnitzai nyilatkozat (Ausztria és Németország nyíltan szembefordul a forradalmi Franciaországgal, szavatolják XVI. Lajos sértetlenségét) – 1792
- a forradalom girondi szakasza (girondisták: köztársasági érzelmű középpolgári réteg) – 1792 augusztusától 1793 júniusáig
- XVI. Lajos kivégzése – 1793. január 21.
- a forradalom jakobinus szakasza (a törvényhozás a jakobinus konvent kezébe kerül, terrorintézkedések) – 1793 júniusától 1794 júliusáig
- a forradalom thermidori köztársasági szakasza (Thermidor a forradalmi naptár, a forradalom kitörése óta új időszámítás van, thermidor hónapja a július) – 1794–1799

³⁸ A század bonyolult történelmi eseményeinek az áttekintésére ennek a jegyzetnek a keretei között nincs lehetőség, ezen a néhány oldalon mindössze címszavakban érintjük a legfontosabb dolgokat. Az összefüggések és események megértéséhez azonban magyarázó történeti munka ismerete szükséges.

Napóleon uralmának főbb eseményei:

- Napóleon egyiptomi hadjárata – 1798–1799
- Napóleon államcsínye (Brumaire-i államcsíny: ezzel biztosította az egyeduralmát) – 1799. november 9.
- Napóleon császárrá koronázása – 1804. december 2.
- Austerlitz melletti csata – 1805. december 2.
- tilsiti béke Oroszországgal – 1807
- győri csata – 1809. július 14.
- Oroszország elleni hadjárat – 1812. június-október
- lipcsei csata (népek csatája) – 1813. október 19.
- waterlooi csata (Napóleon végső veresége) – 1815. június 18.
- bécsi kongresszus (Európa rendezése a napóleoni háborúk után) – 1814–1815
- a Szent Szövetség megalakulása (I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és magyar király és III. Frigyes Vilmos porosz király által Párizsban megkötött politikai és katonai szövetség) – 1815. szeptember 25.

Magyarország történelme

Habsburg uralkodók a 18. században:

1. I. József uralkodása (1705–1711)
2. III. Károly uralkodása (1711–1740)
 - létrehozza a Pragmatica Sanctio-t (leányági örökösödés, és védelem) – 1723
3. Mária Terézia uralkodása (1740–1780)

Mária Terézia fontosabb rendeletei:

 - kettős vámrendszer létrehozása – 1754
 - urbárium rendelet (földesúr és jobbágy közötti viszony szabályozása) – 1767
 - Ratio Educationis (iskolai reform) – 1777
4. II. József uralkodása (1780–1790)

II. József fontosabb rendeletei:

 - türelmi rendelet – 1781
 - jobbágyrendelet – 1785
 - közigazgatási reform – 1785
5. II. Lipót uralkodása (1790–1792)

- az országgyűlésen kimondják a rendeleti kormányzás végét – 1792
- 6. I. Ferenc uralkodása (1792–1835)
- magyar jakobinus mozgalom – 1794 tavasza
- Martinovics Ignác és hét társának kivégzése a Vérmezőn – 1795. május 20.
- A Ferenc által összehívott, a reformkorig utolsó rendi országgyűlés – 1811–1812

Világirodalmi és zenei kitekintés:

- 1774: Johann Wolfgang von Goethe: *Az ifjú Werther szenvedései*
- 1779: Gotthold Ephraim Lessing: *Bölcs Náthán*
- 1781: Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*; Friedrich Schiller: *Haramiák*
- 1782: Pierre Choderlos de Laclos: *Veszedelemes viszonyok*
- 1783: Johann Wolfgang von Goethe: *A vándor éji dala*
- 1784: Friedrich Schiller: *Ármány és szerelem*
- 1785: François de Sade márkí: *Szodoma százhusz napja*
- 1786: Gottfried August Bürger: *Münchhausen báró utazásai*
- 1791: Wolfgang Amadeus Mozart: *Varázsfuvola, Requiem*
- 1792: *Marseillaise*
- 1794: William Blake: *A tapasztalás dalai*
- 1794-8: Friedrich Hölderlin: *Hyperion*
- 1793: Ludwig van Beethoven: C- és B-dúr zongoraverseny
- 1794: Johann Ludwig Tieck: *A csizmás kandúr*
- 1799-1801: Novalis (eredetileg Friedrich Leopold von Hardenberg): *Himnuszok az éjszakához*
- 1808: Ludwig van Beethoven: V. (Sors) és VI. (Pastorale) szimfónia; Johann Wolfgang von Goethe: *Faust* I. rész
- 1811: Jane Austen: *Értelem és érzelem*
- 1812: Jakob és Wilhelm Grimm: *Gyermek- és családi mesék*
- 1814: Ernst Theodor Amadeus Hoffmann: *Az arany virágcserep*
- 1818: George Byron: *Child Harold zárándokútja*, Mary Shelley: *Frankenstein*
- 1820: Percy Bysshe Shelley: *A megszabadított Prométheusz*; Walter Scott: *Ivanhoe*; Alekszandr Szergejevics Puskin: *Ruszlán és Ludmilla*

Technikai újdonságok:

1772: Rutheford fölfedezi a nitrogént

1780: Franklin föltalálja a bifokális szemüveget; az angol Harrison cég első acélírótolla

1781: James Watt tökéletesíti a gőzgépet

1784: Budán a világon elsőként megindul az egyetemi szintű mérnökképzés

1790: megalakul a ceruzaipar

1793: feltalálják a körfűrészt

1800: a francia tudományos akadémia bevezeti a méter definícióját

1801: megépül az első cukorgyár; egy berlini gyógyszerész fölfedezi a szódabikarbónát

1803: Londonban megindulnak az első gőztaxik

1805: föltalálják az arató- és kaszálógépet

1806: Benjamin Thompson feltalálja a kávéfőzőt

1808: az első gőzhajó járatszerűen közlekedik New York és Albany között

1814: Londonban üzembe helyezik az első gázlámpákat

1816: Berlinben elkészül a kontinens első gőzmozdonya; föltalálják a sztetoszkópot; megalkotják az első mülábat

1817: az első magyar gőzhajó (Carolina)

1818: először használ a töméshez amalgámot egy fogorvos

1819: MacAdam angol mérnök új útszilárdítási módszere – makadám-út

2. A KORSZAK IRODALMÁNAK ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE ÉS ÚJÍTÁSAI

A felvilágosodás az írott kultúra diadala. Az írni-olvasni tudás elterjedésében jelentős szerepe volt a felvilágosodás eszméinek. A korábbi, 16–17. századokban az olvasni tudás képességével még csak kevesek rendelkeztek. A 18. században ezek aránya jelentősen megnőtt az alfabetizációs program révén, az iskoláztatás reformja, az olvasni tudás tömegessé tételére irányuló törekvések miatt.

Megváltoztak az olvasási szokások is. A 18. század második felében rohamosan fejlődésnek indul a könyvkiadás, növekszik a megjelenő könyvek száma, emiatt lassacskán fölváltja az intenzív olvasási szokásokat az extenzív olvasás. Az intenzív olvasó kevés könyvet olvas, de azt nagyon alaposan, többször is (pl. Bethlen Miklós *Biblia*-olvasása). Az extenzív olvasó ezzel szemben sok könyvet olvas, számára inkább a mennyiség a fontos, mint az alaposág. Természetesen a felvilágosodás előtt is voltak olyan emberek, akik sokat olvastak, azonban nem ez volt az általános az írni-olvasni tudók körében sem.

Ebben az időszakban válik divattá az olvasás, az olvasó alakja megjelenik az irodalomban. Nálunk is megfigyelhető ez a folyamat, például „Bessenyei *A filozófus* című vígjátéka és Csokonai *A méla Tempefőije* is egyaránt úgy kezdődik, hogy a főhős olvasni akar. A magányos olvasás különösen az érzékeny főhősök jellemzője. Magányos olvasó Kármán József Fannija is, olvasási szokását híven megörökíti: „Veteményeskertünk ajtaja mellett, melyen a gyümölcsösbe járnak, a sövényt vastagon befutotta a komló, amely átfonódik egy szép kökényfácskára, és ezen nyájas boltozat alatt áll az én kis asztalkám, amelynél oly jóízű az olvasás. Ide lopom ki magamat sok vasárnap délutánján és sok korán reggelen, mikor senki sem lát, senki sem bánt. Itt olvasok orozva, itt írok, itt sírok orozva.” Az érzékeny emberek magányos olvasók, a sok magányos olvasó azonban már közösséget alkot, az érzékeny emberek közösségét. E közösség tagjait a könyvek kapcsolják össze. Az újdonság ebben a korszakban az, hogy az oralitás helyett ezek az elszigetelt szubjektumok az írás révén kommunikálnak.” (LACZHÁZI 2005, 218.)

Azonban a magányos olvasás térhódítása mellett a 18. század végén a közös hangos olvasás is divatos volt. Ez még a szóbeli kultúra maradványának tekinthető. Bár az élőszó a közvetlenség, a szóbeliség illúzióját kelti, a közös olvasás mégis csak közvetett kommunikáció, amely a könyvön keresztül valósul meg. Ennek a divatnak hódol Fanni és T-ai is a közös Gessner-olvasással Kármán regényében, a *Fanni hagyományaiban*. A könyv

mint az érzékeny lelkek közötti kommunikáció eszköze egyszerre teremt távolságot és közelséget, jelenléte és távolítást.

A felvilágosodás az írásbeliség térhódításának korszaka volt, erről az is tanúskodik, hogy jelentősen fellendül a regényirodalom és a regényolvasás, a 18. századi nagy levelezések mellett. Kazinczy például igen kiterjedt levelezésében számos esetben vitatja meg barátaival olvasmányélményeit.

Az írás-olvasás központi szerepének változása majd csak a 19–20. században figyelhető meg. A gramofon és a film megjelenésével lehetővé válik a hang és kép rögzítése, tárolása, s az írás megszabadul attól a feladattól, hogy vizuális és auditív információkat is tároljon.

Magyarországon az irodalom fogalmába minden írott szöveg beleszámított nagyjából a 18. század végéig. A változás ezután figyelhető meg, „Kölcsey Ferenc 1826-ban, a *Nemzeti hagyományokban* a szervesen fejlődő és magyar nyelvű hagyományokat kutatva egy olyan valaha létezett, ám már nyomaiban sem fellelhető nemzeti hagyomány elvesztén kesereg, mely a »saját erejében felébredő poétai szellemből« táplálkozik. Kölcsey számára immár evidens, hogy a nemzeti hagyományok kizárólag az irodalom körében keresendők (ő még a rokon történetírást is kizárja innen), s az irodalmon belül is megkülönböztethetőek a saját benső lényegből fakadó, a nemzeti jellemet kifejező művek, valamint az idegen jelmezű kölcsönzött, másodlagos sajátosságok.” (*Magyar irodalom* 2010, 316.)

Az író társadalmi státusza is lassanként megváltozik, a vidéki birtokán élő, műkedvelő író attitűdjét lassacskán fölváltja a 19. század első felében az a tendencia, amely „ha nem is feltétlenül a konkrét megvalósulás, de legalább a vágyak szintjén – a kor íróit, költőit az írói hivatás intézményesülése felé irányítja. Csokonai Vitéz Mihály egész élete az irodalom művelésére alapított életforma megtelepedésének nagyszabású kísérleteként értelmezhető, a Kazinczy tanítványaiként jelentkező ifjabb nemzedék (Szemere Pál, Horvát István, Vitkovics Mihály vagy Kölcsey Ferenc) pedig hosszú évtizedekig őrlődik a jogi-szakmai karrirer, a birtokosi életforma és a városban, az irodalmi tevékenységéből megélő értelmiségi szűkös szereplehetőségei között. E téren változást csak a kiépülő kulturális intézményrendszer jelent majd, mely a városokba, s elsősorban Pestre csábítja az irodalmi élet főbb eseményeit és résztvevőit.” (*Magyar irodalom* 2010, 317-8.)

A 18. század második felétől Magyarországon is megfigyelhető az olvasási szokások megváltozása. A népszerű regények fordításai gyorsan elterjedtek, különböző irodalmi lapok jelentek meg, olvasókörök alakultak, megjelent a női olvasóközönség. „Olyannyira váratlanul érte a kortársakat az olvasás (elsősorban a regényolvasás) elterjedése, hogy a 18. század végén

röpiratok tucatjai jelentek meg a »román«-ok erkölcsromboló hatásairól, valamint arról a veszélyről, hogy a könyvet kezébe kapó paraszt az olvasottak hatására ellustul, munkáját és családját otthagyja, s fantáziálni kezd. Ha az ilyen és ehhez hasonló okfejtéseket ma már túlzónak találjuk is, annyit mégis érdemes megjegyeznünk, hogy a kor (mű- és befogadásközpontú) irodalmi tudatában a műalkotás világába való átlényegülés és az olvasó saját világába való visszafordítása jelentette az esztétikai tapasztalat fő forrását.” (*Magyar irodalom* 2010, 318.)

SZAKIRODALOM

FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978.; LACZHÁZI Gyula, *A felvilágosodás alfabetizációs programja = A magyar irodalom filológiája*, szerk. HEGYI Ádám, 2005, 216-222. www.tankonyvtar.hu; SZAJBÉLY Mihály, „Idzadnak a’ magyar tollak”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai Kiadó – Universitas, 2001, 159-191.

2.1. Az eszme epikusa: Bessenyei György (1746 v. 1747–1811)

Élete:

A nyírségi Bercelen született birtokos nemesi családban. Tanulmányait Sárospatak nagy hírű kollégiumban kezdte, ám öt év múlva – még nem volt tizenöt éves – apja kivette az iskolából, nem tudni pontosan, miért. Otthon taníttatta, de voltaképpen tanulni igazán akkor kezdett el, amikor 1765-ben két bátyja után sikerült Bécsbe kerülnie Mária Terézia testőrségének öt évvel korábban alapított magyar részébe. Itt nyelveket tanult, sokat olvasott, megismerkedett a felvilágosodás eszméivel. Hamarosan írni is kezdett, a hetvenes évek elejére, ha szűk körben is, de ismert szerzőnek számított. Népszerű alakja lett a különböző társaságoknak, barátságot kötött Orczy Lőrincsel és Barcsay Ábráhámmal, de szintén közeli kapcsolatba került Kollár Ádám Ferencsel, Mária Terézia egyik befolyásos tanácsadójával is. A baráti kör, s a befolyásos protestáns támogatók szerezték meg számára a királynő figyelmét és jóindulatát, aki ahhoz is hozzájárult, hogy 1772-ben az *Ágis tragédiája* neki szóló ajánlással jelenhessék meg. 1773-ban kilépett a testőrségből, hivatali állást vállalt, a protestáns ügyek bécsi képviselője lett. Ebben a tisztségében nagyjából az évtized végéig megmaradt, bár tevékenységét gyanakvással nézték az otthoni protestánsok. Amikor az iskolareform lelkes híveként szembeszállt a merevebb álláspontot valló, az egyházi autonómiához ragaszkodó Teleki Józseffel, kenyértörésre került a sor. Akadémia-alapítási terve kudarcot vallott, s hogy Bécsben maradhasson, 1779-ben katolizált, később súlyos tévedésnek tartotta ezt a lépést. Mária Teréziától könyvtárosi állást kapott, amit II. József megszüntetett, így kénytelen volt 1782-ben hazatérni Bécsből és birtokain gazdálkodni. Előbb Bercelen, majd Feketetón gazdálkodott, 1787-ben a Bakonszeghez tartozó Pusztakovácsiba költözött, s itt élt haláláig. 1790-ben Bihar vármegye táblabírájává választották, részt vett az országgyűléseken. Utolsó

időszakában is folyamatosan írt, ám ezeknek a műveknek a kiadását nem érte meg. Kérésére kertjében temették el, kedves almafája alá.

Az irodalmi megújulás az 1770-es évektől, Bessenyei fellépéséhez köthető. Kazinczy is az új korszak forrásvidékének „a nagy Terézia utolsó évtizedé”-t jelölte meg (*Tübingai pályamű*). A magyar irodalomtörténet-írásban a romantika óta elterjedt az a felfogás, hogy az *Ágis tragédiája* (1772) megjelenésével kezdődik a magyar felvilágosodás, tehát Bessenyei úttörőszerepe ifjúkori munkáihoz, testőrírói fellépéséhez köthető.

Horváth János szerint Bessenyei újító szerepe főként az irodalmi tudat átformálásában, a magyar-nyelvűség elvének előtérbe helyezésében található, Kosáry Domokos ehhez eszmetörténeti fejleményt kapcsol: a fiatal író a felvilágosult rendiség érlelődő politikai programjának is helyt adott.

Bessenyei kései munkáival jóval kevesebbet foglalkozott az irodalomtudomány, holott nem csak kezdeményező szerepe volt. Ezt a képet ki kell egészíteni a kései Bessenyei összefoglaló szerepével. Ám a pályakezdő évek vizsgálata sem tekinthető lezártnak. Bíró Ferenc veti föl azt a problémát, hogy Bessenyei úttörő szerepében elkülönülni látszik az ébresztés és hagyományteremtés funkciója. Ugyanis az ifjú testőríró eszméi hatottak szinte minden utána következő szerzőre, Batsányira, Csokonaira stb., valamint a Kelemen László vezette első pesti magyar színtársulat műsorára tűzte Bessenyei vígjátékát, *A filozófust*, ám szervesen folytatható szépírói hagyományt nem teremtett. Ennél jóval tágabb körben van szerepe Bessenyeinek: röpirataiban kifejtett nyelvi programja vagy a tudós társaság létrehozását elősegítő tervezetének hatása lényegesen számottevőbb.

Bessenyeit szépíróként sajátos kettősség jellemzi, két különböző inspiráció motiválja, szinte minden művében felfedezhető ez az egymástól elválaszthatatlan kettősség: a filozófus és a szépíró kettőssége. A filozófusban felvetődő kérdésekre az író felel és viszont. Ezért döcögős, illetve bonyolult sok esetben a szerkesztés, valamint ezért fordulnak elő oly sokszor műveiben a dialogizált formák, a rejtett párbeszéd, az epikus narrációba foglalt színjátékos jelenetek. Bessenyei jellegzetes beszédformája a dialogizált mondat, amellyel ismételtén megszólítja az olvasót.

Korai műveinek első csoportjába a **költemények** tartoznak, ezek zöme a 70-es évek első felében keletkezett. Verseinek két fő típusa van: leíró vers és elmélkedő költemény. A

leíró vers a korban divatos év- és napszakvers hagyományát követik, mint például az *Ősz* című versben:

„A’ természet gyermek, ’s ifjú vólt tavasszal
Ember-korra jutott a’ gyümölcsös nyárral;
A’ deresült őszben öregszik meg végre,
Melly meg lankadván jut erőtlenségre.
Szomorodik minden, ritkúlnak az Egek,
Húllott hó harmati ragyognak, s jegesek.
Zúzmarázok húznak be füveket fákat,
Hideg ködök fedik a’ szőke halmokat.
A’ szél zuhogása nem hallik füveken,
Nem igen zöröghet a’ fa leveleken.
Tsak mormolva szalad a’ száraz ágakon,
Sűvölt a térségbe tövis-en, ’s bokrokon.”

Ugyanerre láthatunk példát az egyik legismertebb versében is *A Tiszának reggeli gyönyörűségében*:

„A Tiszának partján virradok meg egyszer,
Hol ifjú éltében jártam sok ezerszer.
Az ég boltozatját kék szín táblájával,
Tüzesedni láttam napunk sugárával.
Mosolyodni kezd az hajnal világunkra,
Világosságot nyújt zsibbasztó álmunkra.
Az éjjeli ködök gőzölögni keznek,
Hegyeknek tövébe s völgyekbe rejteznek.
Innen eresztgetik felfelé párájok,
S a reggellel ekként közlik még homályjok.
A nyugodt természet kel, s kifújja magát.
Verődik álmából; újrakezdi dolgát.
Még az erdők s hegyek homályba nyugodtak,
Hol napunk világát várván csak hallgattak.
Az álmos természet végtére megindul,
Élő fíjjal munkájára mozdul.
Napunknak sugára terjeszkedik rajta,
Melly holdat, csillagot a tengerbe hajta.
Erdő s hegytetőket megaranyoz tüze,
Ragyog játékára az harmatnak vize.
Lesüllyedt az éjjel már ólombotjával,
A nap kezd ragyogni fényes világával.
Földünknek szélirül felszökött egére,
Úzi a setétet komor tengerére.
Nagy természetünkben kacagni kezd minden,
Mellynek nagy lármája elkezdődik renden.”

Az elmélkedő költeményekben pedig a dúlt lelkű alanyt láthatjuk különböző válságos helyzetekben (számos esetben Bessenyei keresztény hite és a felvilágosodás materialista Isten=természet-felfogása kerül szembe egymással). *A Lélekrül*:

„Gondolkozó lélek, végy fel karjaidra,
Taníts meg magadba dicső munkáidra.
Tévedt világunknak részeg lármájátul
Rejtsük el magunkat, szaladjunk jármátul.
ISTENED országát csendesesen keressük,
A tolvaj *módikat* gonoszságain lessük.”

Holmi (1779) – Ez egy vegyes írásokat, esszéket tartalmazó mű. Verseiben elmélkedő, az emberi lény anyagi és szellemi kettősségéről szól. Jelen vannak benne a francia felvilágosodás eszméi, de az olasz reformkatolicizmus elvei is (Isten parancsolatainak summáját a tevékeny felebaráti szeretetben látta megtestesülni). A „közjó” gondolatát, s annak kifejtését, hogy milyen módon érhető el, holtáig fontosnak tartja. A *Holmi* eszmetörténetileg egyik legsajátosabb része a *Bessenyei György és Lelke* című dialogizált szöveg. Bonyolult lélekfogalmat ábrázol benne, Bessenyei számára nagyon fontos a keresztény hit a felvilágosodás amúgy egyház- és vallásellenes eszméi ellenére is.

Ágis tragédiája (1772) – Páros rímű tizenkettősökben írt klasszicista dráma. Az ókori Spártában játszódik, konfliktusa Lükurgosz³⁹ törvényeinek visszaállításával, illetve – tágabb értelemben – az uralkodói hatalom értelmezésével kapcsolatos. A lázadók élén álló hercegek, Ágis és Kleombrotés szerint a királynak a közjó érdekében kell uralkodnia a törvények betartásával. Az uralkodó, Leonidas azonban ezeket a törvényeket hatalma korlátozásának tekinti. S bár rafinált politikusként kénytelen engedni a népakaratnak, az egyik vezér, Ágis életére tör. A harmadik felvonás udvari szertartásának keretei között a király monológja baljós előjelű: a 28 sorból csak az utolsó 6 során derül ki, hogy eleget tesz a követeléseknek. A negyedik felvonásban megtörik a dráma addig következetesen épített dramaturgiai íve: a király hirtelen megváltozása és a hercegek gyanútlan passzivitása nem következik szervesen az előzményekből. A hazafias szólam mellett a szerelmi tematika sem hiányozhat, ennek csúcspontja amikor Télónis, Leonidas lánya, Kleombrotés felesége a harmadik felvonás során merényletet kísérel meg apja ellen.

Bessenyei – talán meglepő gesztussal – e trón elleni lázadásról szóló drámáját Mária Teréziának ajánlotta, s mivel az uralkodó az ajánlást elfogadta, feltételezhető, hogy a

³⁹ Lükurgosz (Kr. e. 8. sz.) törvényhozó Spártában. Az ő nevéhez fűződik a spártai állam alkotmányának a megalkotása, amely hosszú ideig változatlan formában fennállt. Egyik legfontosabb intézkedése a vének tanácsának felállítása volt, amivel korlátozta a királyok hatalmát. Bevezette a népgyűlést is, amelyen minden spártai polgár részt vehetett. A felvilágosodás időszakában kedvelt téma volt a két klasszikus görög törvényhozó, Szólón és Lükurgosz alakja. Jean-Jacques Rousseau például Lükurgosz alkotmányát nem pusztán követendőnek és tökéletesnek tartotta, hanem a demokrácia egyetemes példájának.

drámabeli hercegekkel értett egyet. Bessenyei még két (összesen 3) tragédiát írt: a *Hunyadi László tragédiáját* (1772), és a *Buda tragédiáját* (1773). Mindkettő deista⁴⁰ szemléletű.

Bessenyei **vígjátékai** a művelt nemesi világban játszódnak, amit a Gondviselés jótékony szelleme hat át. 1777 előtt kezdte el írni, de végleges formáját csak később nyerte el a *Lais vagy az erkölcsi makacs*, verses komédia. Leleményesen alkalmazza benne a három kérőt felléptető dramaturgiai modellt.

A filozófus (1777) – Sikeres vígjáték, másfél évtizeddel később az első hivatásos magyar társulat játszotta. Cselekménye egy nap alatt pereg le a helyszínül szolgáló művelt nemesi házban. Három szerelmespár évődik és civakodik benne, hozzájuk csatlakoznak – a korban divatos tükördramaturgia⁴¹ szerint – a szolgák uraikat majmolni igyekvő párosa. A két főszereplő, Párménio és Szidalisz, egyaránt magányos lelkek, akik lenézik divatozó környezetüket, valamint koruk felszínesnek és álságosnak vélt szokásait, ezért hallani sem akarnak a házasságról. De azért természetesen majd megtalálják egymásban méltó társukat. Éppen ezért a darab zárlata nem meglepő, sőt még az is előre várható, hogy hőseink felismerik, a többiek sem annyira felszínes divatbábok, mint korábban gondolták róluk. A dráma dramaturgiailag gyenge, a bonyodalom sem túl erőteljes, ám mégis érdekesek a szereplők: a nyájaskodó, „módizó” fiatalok, a különböző értékeket hordozó filozófus páros és a darab legjobban sikerült, legplastikusabban megrajzolt figurája, Pontyi. Ő egy vidéki nemes úr, az „igazi magyar,” aki realiztikus színekkel megrajzolt komikus figura. Korántsem ügyefogyott alak, bár meglehetősen faragatlan (Kisfaludy Károly és Jókai parlagi nemeseinek az előképe).

Bessenyei szerint nagyon lényeges a műveltség, s ez elválaszthatatlan a nyelvtől (az a kommunikációs bázisa), s nem töltheti be nemzeti küldetését megfelelően standardizált köznyelv nélkül. A vígjátékíró érzékeli a problémát, a tanulmány- vagy röpiratíró pedig tágabb összefüggésbe helyezve megoldást keres. Bessenyei a felvilágosodás derűlátással párosult haszonelvű gondolkodása jegyében a **közboldogság** megvalósításában látta az emberi élet legfőbb célját. Ennek elérése pedig a tudományok elterjesztésével valósulhat meg, ami ebben a korban az írott dolgok tág körét, az írásbeliséget, a *litterae*-t jelenti. Ezeket a nézeteit fogalmazza meg **röpirataiban**.

⁴⁰ Lásd 5. jegyzet.

⁴¹ Tükördramaturgiáról beszélünk, amikor a szerző életfelfogásban, viselkedésben, műveltségben egymásnak ellentmondó, egymást ellenzóó személyeket szerepeltet.

Magyarság (1778) – A tudományok művelése és elterjesztése, vagyis „közönségessé” tétele elképzelhetetlen pallérozott és gondosan egységesített nemzeti nyelv nélkül. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenén sohasem.”

Magyar néző (1779) – Központi gondolata az anyanyelv fejlesztésének fontossága. Bessenyei fölfogásában az ember célja a közjó, a közboldogság elérése, amit a tudomány eszközével érhetünk el, tehát a tudományokat kell magyar nyelven terjeszteni. A magyar nyelvű világi tudományok gondozásában nagy szerepet tulajdonít a Mária Terézia által Nagyszombatból Budára helyezett egyetemnek.

Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék (1781-1790) – Bessenyei szerint az emberi élet legnemesebb célja a közboldogság elérése. Mindez úgy valósítható meg, ha a tudományokat elterjesztjük, „közönségessé,” mindenki által elérhetővé tesszük. Ennek a folyamatnak a legfőbb eszköze a nyelv, mint arról az előző röpiratban is szó esett. A magyar nyelv egységessé tételére és kiművelésére pedig szükség van egy tudós társaságra, amely elvégzi ezt a munkát. Ebben a röpiratban elsőként sürgeti a tudományos akadémia létrehozását és kidogozza a működési szabályzatát. 1790-ben Révai Miklós rendezi sajtó alá, a címet is ő adja a munkának, és kisebb változtatásokat végez az addig kéziratossá formában terjedő szövegen.

Bessenyei idős korában is folyamatosan írt, ki akarta adni a műveit, írói kedve akkor csappant meg, amikor világossá vált számára, hogy a cenzúra nem fogja engedni munkáinak kinyomtatását. Összegző főműve egy **regény**: a

Tariménes útazása (1804). – Három műfaj történeti hagyományhoz is kapcsolódik: az állambölcseleti, a filozófikus és az utópisztikus regényhez. A cselekmény meglehetősen vékony szálú és elborítják a zabolátlanul burjánzó, elmélkedő részek. Bessenyei kétféle (szépírói és filozófusi) írói attitűdje ebben a művében mutatkozik meg a leginkább. Túlzottan megterhelt az alaptörténet, az egész regény csupa didaxis, fárasztó elmélkedés, a könyv rendszertelen a rengeteg közölnivalótól, de éppen ezért válik a 18. század magyar szellemi kincsének összegzésévé.

A történet kerete egy utazás: Tariménes úrfi és nevelője, Kukumedoniás mester elindulnak hazájukból, hogy megtalálják az emberi boldogság titkát, és természetesen az országot, ahol mindez föllelhető. Így jutnak el Totoposzba, Bessenyei álomvilágába, ahol a bölcs és szépséges Arténis uralkodik, aki a közjó érdekében országgyűlést hív össze, mivel államát tökéletesíteni szeretné. (Az uralkodónőben fel lehet ismerni Mária Terézia eszményített portréját.)

A regény szerkezetének gerincét a totoposzi bölcs, Trézéni elmélkedései alkotják az ideális államról, a helyes uralkodásról, toleranciáról, az igazi vallásról, hitről stb. A történetet háborús események gazdagítják, az alkotmányos Totoposz és a zsarnoki Jajgádia harcolnak egymással. Szerelmi szál is színesíti az eseményeket, Tariménés beleszeret a totoposzi szép nemeskisasszonyba, Tomirisba.

Bessenyei szépírói stílusa itt teljesebb ki, a szöveget plasztikus leírások gazdagítják. Az író kettős nézőpontot alkalmaz: Tariménés ámuló tekintetét ellenpontozza a Totoposzba került vadember, Kirakades bírálata, civilizációkritikája. Így a kompozíciónak kettős íve van, a műfajilag is összetett: a mű szarkasztikus-utópisztikus regény.

Az utópisztikus elemet egy sajátos nyelvi vonatkozás is áthatja: a totoposziaknak – mint az utópisztikus világok lakóinak általában – jellegzetes beszédmódjaik, beszédalakzataik vannak. Ezek egyfelől groteszk-komikus szociolektusok,⁴² ami által elkülönülnek az egyes társadalmi rétegek, a „gyapjas bőrű” totoposzok, azaz a durvább ruhát viselő közrendűek és a „fényes bőrű” előkelők, akik selyemben-bársonyban pompáznak. Ez utóbbiak beszédmódjára jellemző például a rangok és a címek szertelen tobzódása. A nyelvi diszperzitás másfelől ideológiai és politikai természetű. Ugyanis nemcsak a jajgádiai és totoposzi nyelv vagy a társadalmi rétegek beszédmódja különül el egymástól, hanem még az egyes felekezetek (Pápiposzik, Kálviposzik, Luthiposzik és Zsidiposzik) nyelvi szokásai is különböznek. A nyelvek tusája olykor parodisztikus dramatizált formát ölt a regényben. A nyelv mellett a táplálkozás metaforája is végigvonul a műben, ebben az esetben is megfigyelhető a kettősség: egyrészt a gyarapodó tapasztalatszerzés, másrészt a filozófusi agapé⁴³ váltakozásában.

A regény esztétörténeti és poétikai eredményei, tanulságai által Bessenyei György, a felvilágosodás úttörője, kora esztétörténetének egyik legnagyobb összefoglalójává is válik. Életművét mindenképpen e két szerep együttesében érdemes szemlélni.

SZAKIRODALOM

Bessenyei György Összes Művei (kritikai kiadás)

A sorozatot szerkesztette: Bíró Ferenc, Kókay György, Szauder József és Tarnai Andor

⁴² A szociolektus más néven társadalmi nyelvjárás. Egy meghatározott társadalmi réteg, osztály jellemző nyelve, olyan nyelvváltozat, amely nem a beszélők földrajzi származásával (mint a regionális dialaktusok) függ össze, hanem a társadalmi helyzetével.

⁴³ Az agapé görög eredetű szó, szeretetet, vendégséget, szeretetlakomát jelent. Eredetileg az első keresztények közös étkezéseit jelentette.

A sorozat kötetei:

A Holmi (s. a. r. Bíró Ferenc), Budapest, Akadémiai, 1983.

Prózai munkák. 1802-1804 (s. a. r. Kókay György), Budapest, Akadémiai, 1986.

Színművek (s. a. r. Bíró Ferenc), Budapest, Akadémiai, 1990.

Idegen nyelvű munkák és fordítások (s. a. r. Kókay György), Budapest, Akadémiai, 1991.

Költemények (s. a. r. Gergye László), Budapest, Akadémiai, 1991.

Társadalombölcseleti írások. 1771-1778 (s. a. r. Kulcsár Péter), Budapest, Argumentum – Akadémiai, 1992.

Rómának viselt dolgai I-II. (s. a. r. Penke Olga), Budapest, Argumentum – Akadémiai, 1992.

Tariménes útazása (s. a. r. Nagy Imre), Budapest, Balassi, 1999.

Időskori költemények (s. a. r. Penke Olga), Budapest, Balassi, 1999.

Programírások, vitairatok, elmélkedések (s. a. r. Bíró Ferenc), Budapest, Argumentum – Akadémiai, 2007.

BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Akadémiai, Bp., 1976.; HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai = A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai, Bp., 1976.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai, Bp., 1996.; NAGY Imre, *Bessenyei György, a magyar felvilágosodás úttörője* = www.villanyspenot.hu; *A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Kiadó, 1998.

2.2. Az eszme lírikusa: Batsányi János (1763–1845)

Élete

Tapolcán született, polgári származású, apja vargaként dolgozott. A fiú tehetsége hamar megmutatkozott, jogi pályára készült. Tanulmányait csak úgy tudta befejezni, hogy állást vállalt, így került az 1780-as években Orczy Lőrinc házába, mint fiának a nevelője. A tekintélyes és gazdag család egyengeti hivatali útját. Abaúj vármegyében, Kassán lesz kamarai tisztviselő, valószínűleg itt lép be a szabadkőművesek közé. 1788-ban Baróti Szabó Dáviddal és Kazinczyval együtt kezdik el szerkeszteni a Kassai Magyar Museumot, a kor egyik legszínvonalasabb folyóiratát. A két fiatal vezéralkat nem sokáig bírja együtt, Kazinczy kiválik a trióból, és saját lapot indít. A szakítás oka valószínűleg nemcsak szakmai vetélkedés volt: a folyóirat Kazinczy által készített előbeszéde és a Batsányi által átdolgozott változat között koncepcionális a különbség. Batsányi az 1780-as évek nem nemesi értelmiségének ideológiája szellemében írja át Kazinczy szövegét, amely viszont a felvilágosult rendiség új igényeit tükrözte.

A forradalmat üdvözlő *A franciaországi változásokra* című versében. Hivatali állásából később politikai versei miatt bocsátják el, majd perbe fogják. S ugyan a Martinovics-féle mozgalomban⁴⁴ való részvételt nem sikerül rábizonyítani, merész hangú védőbeszéde miatt 1795-ben börtönbe zárják. Kufsteinből egy év múlva szabadul, Bécsben telepedik le, szerény jövedelmű írnoki állást vállal. Haza csak néhanapján, látogatóba jön, a Kazinczy-ellenes dunántúli írókkal tartja a kapcsolatot, főként Kisfaludy Sándorral. 1805-ben, viszonylag későn nősül meg (pont úgy, mint Kazinczy), felesége Bécs ünnevelt költőnője, Baumberg Gabriella. 1809-ben Napóleon csapatai megszállják Bécset, Batsányi pedig az egyik megszövegezője,

⁴⁴ A magyar jakobinusok a nagy francia forradalom, illetve I. Ferenc abszolutista törekvéseinek hatására, Martinovics Ignác által szervezett titkos mozgalom tagjai. Olvasói klubok és körök, szabadkőműves páholyok alakultak. A mindössze néhány hónapig tartó mozgalom során Martinovics Ignác irányításával a reformerek két titkos társaságba tömörültek: 1. Reformátorok társasága. Mérsékeltabb, felvilágosult nemesek, Sigray Jakab gróf a vezető. 2. Szabadság Egyenlőség Társaság. Radikálisabb, Teljes polgári átalakulást szeretnének. Hajnóczy József, Szentmarjay Ferenc, Laczkovics János a vezetők. 1794 júliusában Martinovicsot Bécsben letartóztatták, a kihallgatás során részletes vallomást tett, s ennek alapján augusztus és december között több mint ötven embert tartóztattak le Magyarországon. 1795 májusában és júniusában a mai Vérmezőn hét vezetőt (Martinovics Ignác, Hajnóczy József, Laczkovics János, Szentmarjay Ferenc, Sigray Jakab, Öz Pál, Szolártsik Sándor) kivégeztek. A várfogságot elszenvedő bebörtönzött jakobinusok között volt Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Szentjóni Szabó László és Verseghy Ferenc is.

A felvilágosodás eszméinek filozófiailag legképzettebb, legműveltebb képviselője Martinovics Ignác (1755–1795) volt. Egyszersmind ő a korszak alighanem legbonyolultabb alakja is, akinek sorsa szélsőséges módon tükrözi a magyar felvilágosodás ellentmondásosságát, a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség tragikus ellentétét. Kezdetben a jozefinizmus Béctől támogatott propagálói közé tartozott, később az udvarral szemben körülötte szerveződik meg az első magyar köztársasági mozgalom. Ennek bukása után, a per folyamán Martinovics nem maradt hű forradalmi meggyőződéséhez, végül mégis életét kellett áldoznia a magyar haladás eszméiért.

fordítója lesz a magyarokhoz szóló felhívásnak. Napóleon bukása után az osztrákok ismételten börtönbe vetik Batsányit, s csak felesége közbenjárására bocsátják szabadon, de Linzbe internálják, itt él haláláig. Ebben a távoli osztrák városban, hazájától távol írja nagy versciklusait, dolgozik Osszián-fordításán,⁴⁵ adja ki 1824-ben Kisfaludy Sándor műveit. Az Akadémia 1843-ben levelező tagjává választotta.

Batsányi János a magyar felvilágosodás kiemelkedő képviselője, a polgári reformer csoport tagja. Költészetében a politika az elsődleges ihletforrás. Nem csoda, hiszen kevés olyan költője van a magyar irodalomnak, akinek az életében ennyire meghatározó szerepet játszott a történelem. A versek sorrendje a politikai események időrendjét követi: II. József halála után a megyei tisztújítás nagy lelkesedése szólal meg, majd a megghiúsult hazafias remények miatti elkeseredésről ír. A vatesz-költő öntudata érződik a nyolcvanas években íródott versein. Feltehetően Orczy Lőrinc hatására a Bessenyei-kör műfaji és verselési hagyományait követvén kezdte írói pályáját. Első közreadott eredeti prózai írása a Báróczi Sándorhoz intézett *Barátságos levél* (1786). Korai dalai (*Klórishoz, Fánnihoz*) még a német rokokó költőit követik, de ifjúkori szerelmével kapcsolatos *Esdeklő panaszát* már személyes érzelmekkel, élményekkel telíti.

A Magyar Museum szerkesztőjeként irodalomszervezői szerepben látjuk. *A fordításról* (1787-1789) című tanulmánya a szoros, tartalmi és formai szempontból hű fordítás elvárásának legteljesebb összefoglalása. Ez a fordításelméleti koncepció, ha nem is teljesen példátlan ebben az időszakban, de alapvető eltérést mutat az akkoriban érvényesülő szabad fordítói gyakorlathoz képest. Rájnis József vitairata alkalmat kínált számára, hogy elkülönítse a fordítást az utánzástól, s megvédve Baróti Szabó Milton-fordításait, szakított a deákos klasszicizmus ízlésével. Folyóiratának, a Magyar Museumnak *Bévezetése*ben (1788) rendkívül modern álláspontot fejt ki, az irodalmat a nemzeti lét minősítőjeként határozta meg, s ezért ápolására – Bessenyei *Jámbor szándékának* megjelenése előtt – tudós társaság létrehozását javasolta.

Költészetében a nemesi reformizmus történelemszemléletét fejt ki. Batsányi volt az első a magyar irodalomban, ki maradandó értékű irodalmi művel üdvözölte a francia forradalom világtörténelmi jelentőségű eseményét. *Serkentő válasz* (1789) című versében az

⁴⁵ Osszián, a vak énekes, az ősi kelta király, Finghal fia, nem létező költő, kitalált személy. James Macpherson (1736–1796) találta ki költeményeivel együtt. A világirodalom egyik legnagyobb hatású költője, aki Goethére és Herderre éppúgy hatott, mint Batsányira, Petőfira vagy Arany Jánosra. Stílusa és történeteinek légköre nyomot hagyott a finn Lönnrot eposzszerkesztésén és az amerikai Longfellow kitalált indián hőskölteményén is.

ősi nemzeti nagyság képét a tragikus múlt felidézésével szembesítette (ennek hatása Kölcseyig érvényesül), s a költő feladatát a jelennek szóló tanulságok megfogalmazásában látta. Az alkalmi óda műfaját megújító verseiben is (*Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömnepére, Batthyány Alajoshoz*) a személyes ünneplést valamilyen eszmény propagálására használta.

Az **Ossziáni dalok** fordítása segíti hozzá Batsányit, hogy megtalálja a bárdköltői szerepet. „Bárdussa akartam lenni magyar nemzetemnek.” – írja Teleki Józsefnek 1788 novemberében. (BJÖM 1., 529.) A fogalom jelentését pedig így magyarázza meg: „A bárdok vagy bárdusok olyan különös rendbéli emberek voltak az északi népeknél, kik, hívatalkok szerént, azoknak jeles cselekedeteiket énekelve magasztalták, versekbe foglalták, s e szerént emlékezeteket a későbbi időkre átküldötték.” – fogalmazza meg a *Kárthon* bevezetésében. Batsányi osszianizmusa elsősorban a hazafias vonalat képviseli, a személyes érzelmek kifejezés kevésbé jellemző. Az ossziáni költeményeket hosszú ideig eredetinek tartották, Európa számos részén nagy hatása volt. Hozzánk német fordításokban jutott el, híres volt Herder fordítása, a magyar költők főként az osztrák Denis hexameteres fordításából ismerték. A borongós hangulat, az érzelmes múltszemlélet, a nemzethalál gondolata, a hőskultusz, a hazafias látomások az osszianizmus nyomán terjedtek el a magyar költészetben. Batsányi egész életében dolgozik a fordításon. Szinte az összes kortársat foglalkoztatta, részleteket Ráday Gedeon és Kazinczy Ferenc is fordított belőle, de hatása még Kölcsey, Vörösmarty és Arany János költészetén is érezhető.

Ennek a megtalált váteszi költőszerepnek a két legreprezentatívabb költeménye *A franciaországi változásokra* és *A látó*. ***A franciaországi változásokra*** című epigramma⁴⁶ hatásához hozzájárul az ellentét, mely a klasszikusan tagolt szerkezet és a képanyag túlsúlyfolttsága között megfigyelhető:

„Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri!
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!”

⁴⁶ Az epigramma rövid, tömör irodalmi műfaj, ami valamilyen csattanóval zárul. Az epigramma témája, hangneme, célja szerint igen változatos lehet: megörökíthet gyászt, szerelmet, sokféle életmozzanatot; van tanító, harci, gúnyos (szatirikus) és politikai változata is. Kedvelt versformája a disztichon, de más versformákban is előfordulhat.

A vers egyetlen nyolcsoros körmondat, amelynek feszes dinamikát kölcsönöz a párhuzamos szerkesztésmód és az egymásra halmozott metaforák sora. A költemény nemcsak esztétikai minősége miatt tartozik a jelentős művek sorába, hanem azért is, mert különleges helye van irodalmunk történetében: ez a mű számít a magyar irodalom leginkább hiteles reagálásának a francia forradalomra. Nem tudjuk pontosan, hogy a Kassán keletkezett epigrama az 1789-es esztendő melyik nagy eseményének a hatására keletkezett. Az mindenesetre látszik, hogy nem egyezik a forradalmi Franciaország eseménytörténetével. A francia forradalom eseményei ugyanis csak két évvel később, a királyi család sikertelen szökési kísérletét követően vettek olyan fordulatot, melyek megfelelnek majd a Batsányi versében foglaltaknak. „A »nemzetek« megszólítása is elsősorban a nemesi nemzetre vonatkozik, illetve a »jobbágy« megnevezés sem a parasztság társadalmi rétegét jelölte, hanem a korabeli jelentésében az alattvalókra, azaz ismét csak a nemességre vonatkozott. Magyarán: a vers nem királyellenes, hanem elsősorban zsarnokellenes, a bárdköltő pedig, amikor egy »nemzetet« képvisel, nem a nyelvileg homogén, s egy közös kultúrában gyökerező etnikai nemzetfelfogás vezeti, hanem a *natio hungarica*, a magyarországi rendek által alkotott nemesi nemzet.” (*Magyar irodalom* 2010, 338.)

A látó című vers 1791-ben keletkezett, szintén forradalmi hangulatú költemény. Ebben a versében jut el a korszak legradikálisabb nézeteinek kifejtéséig:

„Vídulj, gyászos elme! megújul a világ,
S előbb, mint e század végső pontjára hág.
Zengj, hárfá! Hallgasson ma minden reája,
Valakinek kedves nemzete s hazája;
S valaki a magyar változó ég alatt
Még a szabadságnak híve s ember maradt.

Ó ti! kiknek szívek örök bűba merült,
Ím, reménytek nem várt víg napja felderült;
Ím, az igazságnak terjednek sugárai;
Dőlnek a babona fertelmes oltári,
Melyek a setétség fene bálványának
Annyi századoktól vérrel áradának.
Ama dicső nemzet felkelt ím egészen,
Mely a két világnak megváltója leszen,
S melynek már láncoktól szabad vitéz karja
Mutatja, mit tehet egy nép, ha – akarja!
Az ember elnyomott örökös jussait
Délre hozván, porba veri bálványait;
S míg köz ellenségink poklokra süllyeszti,
Hozzánk ím! ölelő karjait terjeszti:

»Álljon fel az erkölcs imádandó széki!
Nemzetek, országok, hódoljatok néki!
Uralkodjék köztünk ész, érdem, igazság,
Törvény s egyenlőség, s te, áldott szabadság!«

A föld kereksege megrendül e szóra,
S látja, hogy érkezik a régen várt óra.
A letapodtatott emberi nemzetnek
Csontjaiból épült trónusok reszketnek.
Rémülve szemlélik közelgető sorsok
A vérre sovárgó koronás gyilkosok;
Ők! kiknek még imént százezrek halála
Csak egy intésekben, egy szavokban álla;
S kiknek több nagy város tüzes leomlása
Oly vala, mint annyi hangyaboly romlása!

Vidulj gyászos elme! megújul a világ,
S előbb, mint e század végső pontjára hág.”

Már a cím is a vátesz-szerepet mutatja, a költő jövőbe látó mivoltát. A társadalmi változásba vetett hit mutatkozik meg a költemény nyitósoraiban, ezt követi Batsányi agitatív felszólítása, amelyet a szabadság híveihez intéz. A felvilágosodás eszméit, s a forradalmi jelszavakat veszi sorra, az igazság hajnalát, a babona vagyis az értelem-ellenesség megdöntését. A vers keretes szerkesztésű, a mű végén ismét a változás jövendölésének optimizmusa szólal meg. Szinte magától értetődő volt, hogy állami hivatalnokként előbb-utóbb valamilyen retorzió fogja érni, első lépcsőfoka volt ennek az állásából való elbocsátás, ami után Kassát is el kellett hagynia, majd a Martinovics-összeesküvés lelepleződése után a várfogság.

Börtönben töltött fogsága alatt írja ún. *Kufsteini elégiáit*, amelyekben a személyes élmény újszerű hangjai szólalnak meg, a fogságban lévő magyar jakobinusok szenvedéseinek legművészeibb emlékei ezek, Batsányi életművének leglíraibb alkotásai. Ezekben az elégiákban mutatkozik meg, hogy Batsányi nem pusztán a retorikus, hanem az elégikus költészetben is a legjobbak közé tartozik. Ebbe a ciklusba tartozó versei például a *Tűnődés*, *A rab* és *a madár*, *A szenvedő*.

Miután Kufsteinből szabadul, Bécsben telepedik le, ezeknek az éveknek a fő műve a német nyelven írott *Der Kampf* (A viaskodás, 1799–1809). Bíró Ferenc megfogalmazása szerint: „A mű a magyar bonapartizmus legrangosabb irodalmi emléke, s egyben a kor politizáló európai értelmiségének egyik legértékesebb és legtanulságosabb költői megnyilatkozása.” Középpontjában az ember áll, aki az erény és igazság győzelméért küzd.

Batsányi munkásságának utolsó negyedszázadában már nagy újdonságokat nem hozott létre. A hazai irodalmi élettől elszakadt ugyan, ám figyelte az itthon történő dolgokat, röpiratban fejtette ki nézeteit a túlzó neológiáról (*A magyar tudósokhoz*, 1821), még mindig a régi hévvel támadja Kazinczyt. Többször megkísérelte verseit kötetben kiadni, de erre csak 1827-ben (*Versei*) és 1835-ben (*Poétai Munkái*) kerülhetett sor. A magyar felvilágosodás rendi, majd polgári változatát képviselte, bonapartizmusa pedig fejlődéstörténeti kapocs a jakobinus eszmék és a liberalizmus között. Az antikvítás szellemét a bárdköltő nemzeti ihletével egyesítette.

SZAKIRODALOM

Batsányi János Összes Művei (kritikai kiadás)

Szerkesztette: KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, ZSINDELY Endre

- Batsányi János, *Versei*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953. (BJÖM 1.)
- Batsányi János, *Prózai művek, I–II*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960–1961. (BJÖM 2–3.)
- Batsányi János, *Der Kampf – A viaskodás*, kiad. ZSINDELY Endre, ford. HILL Erzsébet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. (BJÖM 4.)

BÍRÓ Ferenc, A felvilágosodás korának magyar irodalma, Balassi, Bp., 1994.; DEBRECZENI Attila, „FENSÉG” ÉS „GRÁCIA” Ízléstörekvések a 18. század végének magyar irodalmában, ItK, 2000, 311-352.; MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai, 1974.; TARNAI Andor, *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*, It, 1972, 383-396.

2.3. A klasszikus triász klasszicizmus-értelmezése

Magyarországon a klasszicizmus ízlésirányzata nem annyira a klasszikus értékekben jelentkezik, hanem hogy ismételten fölfedezik, meghódítják és elterjesztik a klasszikus időmértékes verselést. Tehát ez elsősorban formai jellegű eredmény, de ezzel együtt újszerű tartalom, új érzéstípusok és témakörök is megjelennek.

A prozódiai vita

(prozódia, gr. = hangsúly)

Az 1780-as évek táján az ország különböző részein három papköltő, egymásról mit sem tudva, nagyjából egy időben kísérletezett a klasszikus verselés meghonosításával. A 16. században Sylvester János⁴⁷ írt disztichonokat,⁴⁸ utána többen kísérleteztek a klasszikus mértékkel, de Magyari István,⁴⁹ Pázmány Péter,⁵⁰ Szenczi Molnár Albert⁵¹ metrikai kísérletei éppúgy feledésbe merültek, mint a 18. században Ráday Gedeon,⁵² Szilágyi Sámuel,⁵³ Molnár János⁵⁴ és Kalmár György⁵⁵ klasszikus formájú versei.

A három kísérletező, a **klasszikus triász** tagjainak (Baróti Szabó Dávid, Rájnisi József és Révai Miklós) hazafias szólamai a nemesi-nemzeti ellenállás eszméit visszhangozták, erős irodalmi tudatosságuk és a tudományok tisztelete azonban Bessenyeiék programjához kapcsolja őket. A klasszikus versforma meghonosításának vágya elsősorban erős hazafias érzésükből táplálkozik, ugyanis a magyar nyelv hajlékonyságát, erejét akarták igazolni.

Ösztönözte őket a latin irodalom, amelyet valamennyien kiválóan ismertek, valamint a német költők nehézkes hexameterai is. Hangtani szempontból egyik példát sem követték

⁴⁷ Sylvester János (1504 k.–1551 után) humanista tudós, a magyar nyelv tudatos művelője, az első magyar nyelvtan szerkesztője. Az ő munkásságával kezdődik a nyelvtudomány, az egységes nyelvtanra és helyesírássra való törekvés. Ő készítette el az első teljes magyar Újszövetség-fordítást.

⁴⁸ A disztichon (gr. = kétsoros) egy hexameterből és egy pentameterből álló versforma.

⁴⁹ Magyari István († 1605 k.) evangélikus prédikátor, a hitvitairóadalom jelentős alakja. *Az országokban való sok romlasoknac okairol* (Sárvár, 1602) című művében Magyarország pusztulását protestáns teológiai szempontból magyarázza, erre írja meg válaszul Pázmány a *Feleletet*, amellyel kezdetét veszi a magyarországi hitvitairóadalom.

⁵⁰ Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek, bíboros, a magyarországi ellenreformáció vezető alakja.

⁵¹ Szenczi Molnár Albert (1574–1634) református lelkész, zsoltárköltő, egyházi író, fordító. Az általa írt latin szótár évszázadokig használatban volt, mint ahogyan latin nyelvű magyar nyelvtana is. Zsoltárfordításai a magyar verses fejlődésre kiemelkedő hatással voltak.

⁵² Ráday Gedeon (1713–1792) költő, műfordító, a magyar felvilágosodás egyik előkészítője. Kazinczy Ferenc barátja volt, korában egyedülálló könyvgyűjteményt hozott létre.

⁵³ Szilágyi Sámuel (1719–1785) református püspök, író, a debreceni kollégium tanára, polihisztor.

⁵⁴ Molnár János (1728–1804) író, költő, szerkesztő és fordító, a magyar időmértékes verselés egyik legelső művelője.

⁵⁵ Kalmár György (1726 k.–1782 után) költő, nyelvtudós. *Prodromus* című művének függelékében jelent meg a *Summa*, ami 5624 hexameterből álló versfolyam.

maradéktalanul, mivel például a latin prozodiában szokásos elisio (hangkivetés), vagy a „h” hang pusztá hehezteként való fölfogása idegen a magyar nyelv természetétől. A német pedig nem alkalmazkodik kellően a versmértékhez, sok benne a mássalhangzó, összerosódik a rövid és a hosszú szótagok különbsége, valamint szótagnyújtó az erős hangsúly is. A magyarban a hosszú és a rövid szótagok száma kedvező arányú, s a hangsúly sem olyan erős, hogy a versláb ictusát (nyomatékát, hangsúlyát) kedvezőtlenül befolyásolja.

A prozódiai szabályok körül kirobbanó éles vitában az alaptörvényeket illetően mindhárman megegyeztek, s voltaképpen csak részletkérdésekben polemizáltak. Az alaptételek: rövidnek tartottak minden nyílt és rövidhangzós szótagot, és hosszúnak minden zárt vagy hosszúhangzós szótagot. A vita kiindulópontja az volt, hogy eltérő nyelvjárásban beszéltek, ki-ki a saját dialektusát tartotta követendő példának. (Baróti Szabó például saját székely nyelvjárására hivatkozva vallotta, hogy az „n” végű adverbiumok (határozószók) és ragok hosszan ejtendők, tehát az előtte lévő szótag is hosszú (nagyonn, bajbann stb.). Rájnis ezeket rövidnek tartotta.

A vitát Rájnis József indította meg 1781-ben, amikor megjelent versgyűjteménye: *A magyar Helikonra vezérlő kalauz*. Ennek utószavában, név nélkül, megtámadja Baróti Szabót, akinek nem tudja megbocsátani, hogy megelőzte őt verseskötete kiadásával. Rájnis kicsúfolja Baróti Szabó nyelvi furcsaságait, prozódiai vétségeit. (Baróti Szabó verseskötete 1777-ben jelent meg *Új mértékre vett versek* címmel.) Rájnis a saját kötetével korábban elkészült, csak követte Horatius elvét, miszerint a megírt művet 9 évig az asztalfiókban kell tartani, és ha még mindig jónak ítéljük, csak akkor szabad megjelentetni.

Baróti Szabó válasz-vitairata már 1783-ban készen volt, de csak 1787-ben jelent meg Kassán *Ki nyertes a hangmérséklésben?* címmel. A szótagok „mértékelésében” az élőbeszéd döntő jogát bizonygatta Rájnis ellenében, részletkérdésekben pedig nagy öntudattal hivatkozott székely nyelvjárásának sajátságaira. Mellékesen – Rájnis mellett – még a verseit korholó Révait is megsértette, nagy apparátussal, az adatok egész tömegével támasztva alá mondandóját. Megtámadta Rájnist magyarságában, mondván, hogy aki németnek született s könyvekből tanult magyarul, nem tudhatja megítélni, hogy milyen a helyes magyar kiejtés. Részletkérdésekben olykor igaza volt, s azt mindenesetre kívívta, hogy némely kétféle tájéjtésű szó rövidnek és hosszúnak egyaránt vehető (pl. kékszemü-kékszemű, íté-ítél, gyűlés-gyűlés stb.). Révait pedig azért támadta meg, mivel az levélben figyelmeztette, hogy javítsa ki merész inverzióit (megfordítás, szórendi csere). Baróti Szabó erre felelt ebben az iratban, meglehetősen durván, ugyanis kétségbe vonta Révai nyelvérzékét, ízlését és szakértelmét is.

Révai Miklós ezután Rájnishoz csatlakozott és 1787-ben megjelenő *Elegyes verseinek* toldalékában jól viasszasértegette Baróti Szabót. (elegyes = alagyás, vagyis elégiás)

Rájnis, akit Kazinczy nem véletlenül nevez „oroszlántermészetű”-nek, 1789-ben felel támadójának: *Magyar Virgilius*ának függelékéként jelent meg a *Sisakos, pajzsos, kardos mentőírás* című röpirata. Ebben újra kifejti prozódiai elveit, s világosan leszögezi, hogy mi is lehet döntő vitás kérdésekben: először is az élőbeszéd. Ha ez nem tájékoztat eléggé, akkor az irodalom, ha pedig itt sincs határozott alak, akkor a szóetimológia. Rájnis tönkre akarta zúzni ellenfelét mint embert és poétát, szétszedi értelmetlen inverzióit, majd bebizonyítja, hogy Baróti Szabó sem azt nem értette, amit ő írt, sem azt, amit saját maga. Igaztalanul megvádolja azzal is, hogy vitairatát nem 1783-ban írta, hanem 1786-ban, amikor ő, Rájnis, beteg volt, de a „haldokló oroszlán” íme feltámadt, s még van ereje ahhoz, hogy megalázza ellenfelét. A vitát Rájnis jobban győzte tudománnyal és hanggal is, ezért Baróti Szabó elhallgatott – noha némely dologban neki volt igaza –, ezzel kortársai szemében elvesztette az ütközetet.

Rájnis vitairatának rendkívüli durvasága maga ellen hangolta Kazinczyt, Földit, Horváth Ádámot. Baróti Szabó helyett Batsányi János válaszolt Rájnisnak, akivel Baróti Szabó együtt szerkesztette a Kassai Magyar Museumot. Rájnis ugyanis azt is követelte, hogy Baróti Szabót zárják ki a szerkesztőségből, és Batsányit is megtámadta műfordítói elvei miatt, mert a szabad tolmácsolás jogát védte Batsányi korszerűbb és szigorúbb elveivel szemben. Batsányi válasza a Magyar Museum 1789-es számában jelent meg *Milton és a fordítás mestersége ügyében* címmel. Ebben megvédi Baróti Szabót az igaztalan támadásokkal szemben, s kéri Rájnist, hogy hagyjon fel a személyeskedéssel, majd figyelmezteti verseinek néhány hibájára.

A higgadt, mérsékelt hangú írásra Rájnis egy minden eddiginél kegyetlenebb vitairattal akart felelni. Hozzá is fog az *Apulejus tököre, melyben a kassai Proteusnak képét és annak sokféle csufos tünéseit láthatni* című, 27 jelenésre tervezett gúnyirat megírásához. Ám időközben Batsányit elfogták és bebörtönözték, Rájnist pedig elhallgattatja a részvét, így vitairata kéziratban marad.

A tollharc ezzel gyakorlatilag lezárult, a prozódia részletkérdéseiben a vitát az utánuk következő nagy költők verselése döntötte el, azaz Berzsenyié, majd Vörösmartyé. Sokkal lényegesebb azonban a vita elvi jelentősége. Rájnis megtámadta Baróti Szabót tájnyelvi sajátosságai miatt, ám ő is csak a maga tájnyelvére hivatkozott. Baróti Szabó a saját székely nyelvjárását tartotta csálhatatlannak, s mint ellenfele, ugyanolyan türelmetlen volt a másféle sajátosságokkal szemben. Ma, amikor már régen kialakult az egységes irodalmi nyelv, türelmesek vagyunk a változatok iránt, azonban akkor, az irodalmi nyelv és tudat

alakulásának kezdeténél a formálódó egységes nyelv nem akart engedni a nyelvjárásoknak, s azok sem egymásnak.

A triász szenvedélyes polémiáiban, noha csak részletkérdésekről volt szó, lényegében az egységes irodalmi nyelv szüksége vált nyilvánvalóvá, s ez a felismerés előkészítette Kazinczyék nyelvújítási harcát.

SZAKIRODALOM

OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, Akadémiai, Bp., 1980.; *Pennaháborúk – nyelvi és irodalmi viták 1781-1826*, összeáll. SZALAI Anna, Szépirodalmi, Bp., 1980.; TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959, 67-83.

Baróti Szabó Dávid (1739-1819)

Élete

A Háromszék megyében lévő Baróton született 1739. április 10-én, elszegényedett székely nemesi családból. A jezsuiták székelyudvarhelyi gimnáziumába járt, a rendbe pedig tizenhét évesen lépett be. Ettől kezdve a szerzetesrend rendtartása szerint majdnem minden évben máshol tanult és tanított (Trencsén, Szokolca, Székesfehérvár, Nagyszombat, Kolozsvár, Eger, Kassa, Nagyvárad, Besztercebánya), Kassán szentelték pappá.

1773-ban éppen a harmadik (utolsó) próbaévét töltötte Besztercebányán, amikor a pápa a jezsuita rendet fölőzlatta. Ez azonban Baróti Szabó életében nem okozott olyan nagy változást, az élet küzdelmeitől megóvta a hercegprímás, aki a komáromi gimnáziumba rendelte tanárnak. Ebben az időszakban lett magyar költővé. A komáromi gimnáziumot 1777-ben a bencés rend kapta meg, így Baróti Szabónak mennie kellett.

A hercegprímás Kassára nevezte ki az újonnan szervezett akadémiára. Itt jelent meg első verseskötete, s egy nem várt véletlen egy időre az ébredező irodalom élére állította. Ugyanis 1787-ben az ország két legtevékenyebb, legambiciózusabb fiatal írója, Kazinczy Ferenc és Batsányi János Kassán tartózkodott, s egy irodalmi folyóiratot akartak indítani. Bevették Kassa harmadik íróját, az akkor már tekintélyes költő Baróti Szabót, s megalapították 1788-ban a Kassai Magyar Museumot. A két fővezér azonban nem fért össze, Baróti Szabó Batsányihoz csatlakozott, így Kazinczy egyedül maradt, és saját folyóiratot alapított.

Baróti Szabó 1799-ben nyugalomba vonult. A szeretett Pyber családhoz ment Vítre, ahol életének utolsó húsz esztendejét töltötte.

Még a komáromi évek alatt, mint nagy gyakorlatú latin verselőt kérte egyik rendtársa, hogy próbálja meg, nem lehetne-e anyanyelvünkön is latinos mértékű verset írni. Baróti

Szabó eleinte nem várt sokat ettől a kísérlettől, de amikor lesújtott rájuk a pápa haragja és föloszlott a jezsuita rend, fájdalmában és haragjában a versírásban keresett menedéket, enyhülést, mivel minden komoly munkára alkalmatlannak érezte magát.

1777-ben adta ki első verseskötetét *Új mértékre vett versek* címmel, ami a deákos iskola első irodalmi megnyilvánulása lett. Első versei alkalmi költemények, mértékre szabott próza, barátaihoz írt episztolák: napirendjének, étrendjének leírása. A rend föloszlatása után a kesergő versek már valóban költői alkotások. Vallásos meggyőződése mellett a nemesi-nemzeti eszmék visszahangoznak verseiben, illetve a magyar nyelv és szokások védelme. (*A magyar ifjúsághoz, Eggy némelly urfiról, Köntös-változtatásról*)

„Serkenj fel, magyar ifjúság! ím nemzeti nyelved,
Eggy szép nemzetnek béllyege, veszni siet.
Fogj tollat; kezdj íráshoz; kezdj szóba vegyűlni
Lantos Apollóval nemzeted ajka szerént.
Nincs s nem lesz ennél tehetőbb eszköz: ezen kap
Minden eszesb ánglus, francia, német, olasz. –
S melly szép versekkel telnek sajtóji naponként!
Mint hordják hozzád!... melly ragadozva veszed...
Mint telik a külsők szédítő kéncsivel honnyod!
Mint pusztúl Árpád hajdani nyelve, neme! –
Serkenj fel mély álmaiból és szánd meg hazádnak
Nyelvét, melly ha kihal, tudd meg, örökre kihalsz.” (*A magyar ifjúsághoz*)

Legismertebb versét, *A ledőlt diófához* című allegóriát is az 1790-es évek nemesi-nemzeti mozgalma ihlette. Baróti Szabó műveltsége nem olyan mély, mint kortársaié, a latinon kívül nem ismer más nyelvet.

A felvilágosodás ellen, illetve a francia forradalom erkölcsromboló hatása miatt írta 1794-ben *A megromlott erkölcsről* és a *Felfordult világ* című verseit. 1795-ben a jakobinus eszmék ellen lépett föl, fogságba esett író társai sorsa nem a hatalom, hanem az új eszmék ellen növelte haragját. A királytól például azt várta, hogy tiltsa meg a gonosz könyvek olvasását. Világnézetére nem hatottak nagy kortársai, Kazinczy és Batsányi, azonban egyre fokozódó költői műgondjára viszont annál inkább. Versei későbbi kiadásában sokat javított a kifogásolt inverziókon, költőietlen kifejezéseken. Kortársai szerint kissé rideg és tartózkodó volt, lírájában keveset és nehezen vall magáról. Képalkotására, látásmódjára elsősorban az erő és cselekményesség a jellemző. Azok a vonások, amelyek majd a romantikában teljessé válnak majd ki, stílusának ez a jellegzetessége hatott leginkább a kortársaira és utódaira. „...melly hamar futnak az üdők / A semmiségnek tengerébe! benne van / Az, amit éltem, / Halni kezdődtem, mihelyt / Kezdődtem élni.” (*Születésem napjára* 1803.)

Inverziói néha elfogadhatatlanok, nehezítik a megértést, tájszavakkal is teletűzdelte a műveit, ám a „szotyog, kákog, vakarodik” típusú szavak kevésbé illenek a lírai versekbe. Költészetének egy másik sajátossága az a kissé kesernyés öngúny, amely kései, önvallomásszerű verseit színezi (*Soros jambus, A lanthoz*).

„Ah bévesz vendégül Virt megint engemet
S nála fogom is még élni életemet.
Megjárom sípolva százszor-szép helyeit,
Ligetit, mezeit, dombjait, völgyeit.” (*Virthez*)

„Kecske zanótra felejt hamarább, tornyokra galambok,
Méh tim-füre, vizekre halak: jó-tétid eszemből
Hogy-sem rút feledékenység ki-töröllye.” ([Virttől búcsúzás] *Ugyan az*)

Egyetlen nagyobb epikus kísérlete *A komáromi föld-indulásról* című. Ez is példázza, hogy az epikus adottságokból csak a leíró készség volt meg benne. Nem túl sikerültek drámai költeményei sem: *Daphnos* című pásztori játéka és *Zrínyi Szigetvárnál* című szomorújátéka.

Tudományos ambíciói is feléledtek: összegyűjtött egy sereg ritkább, avult és tájszót, saját maga is alkotott néhányat, majd az egész anyagot betűrendbe állítva hexameterbe szedte: *Kisdéd szótár* 1784.:

„Balha-pohár, beszékdi hegyek, berbentze, belezna.
Bértz, butykos, bújtás, birtóka, bölön-bika, búvák.
Baj, búbáj, bökkenni, bitang, buga, bötke, baromság.
Bókol, bedjesztem, bugolyás, boza, bittzene, burdó.
Bánya, burok, bugyorog, bányászna, büszíteni, bongás.
Búg, bizonyodni, buár, bögöly, bukdoklani, burkos.
Bets, bibe, börhe, bibor, бүрү, bötkösödni, bibirtsó.
Bódúlok, betzü, bél-fonalak, boly, birke,
Berzenkedni, bakó, bálmos, bíráltni, bufálni.
Bordó-síp, barkótza, бүкөңы, бүһһөдһнһ, budogtat.” (részlet)

Nyugalomba vonulása utáni éveiben is folytatta tudományos munkásságát, összegyűjtötte nyelvünk töröl metszett kifejezéseit (*Magyarság virágai* 1803). Életének ez a kései szakasza teremtette meg legmaradandóbb művét: az *Aeneis* teljes magyar fordítását (1810 és 1813). Ez a műve élte túl a legtovább, még a 20. században is kiadták. Az eposzon kívül lefordította még Vergilius tíz eclogáját is.

SZAKIRODALOM

Deákös költők I., kiad. CSÁSZÁR Elemér, Bp., Franklin, 1914.

ARANY János, *Szabó Dávid*, AJÖM, II., Bp., 1968.; KERESZTURY Dezső–TARNAI Andor, *Batsányi és Baróti Szabó*, It, 1952, 69-93.

Rájnis József (1741–1812)

Élete

Kőszegen született német polgári családból, tehát anyanyelve a német volt, előbb tanult meg latinul, mint magyarul. 1757-ben lépett be a jezsuita rendbe, s a rendi szokás szerint több városban töltötte a próbaéveit (Bécs, Esztergom, Kassa, Pozsony, Győr, Nagyszombat, Székesfehérvár, Szatmár). 1773-ban a jezsuita rend feloszlatása után Győrben tanított hitszónoklatot az akadémián. 1784-ben elbocsátották tanári állásából, csekély papi jövedelméből kellett megélnie, igen nyomorúságos körülmények között. 1809-ben Festetics György gróf kinevezte Keszthelyen a Georgikon prefektusává, itt fejezte be Vergilius-fordítását, de a mű kiadását már nem érthette meg, 1812-ben meghalt.

A triász tagjai közül ő kísérletezett először a klasszikus metrummal, kötete már 1773-ban készen állott, ám nem adta ki rögtön, mivel Horatius „nonum prematur in annum” (kilenc évig tartsuk magunknál) elvét vallotta, s hagyta, hogy mindkét társa megelőzze. Első hexameterét 1760-ban írta magyarul, első verseskötete 1781-ben jelent meg (*A magyar Helikonra vezérlő kalauz*).

Nyugtalan, érzelmeiben, indulataiban végletes jellem volt, vitáiban kíméletlen ellenfél. Noha nem olyan sokoldalú, mint Révai, mégis tudományos alkat, matematikai értekezései és

prozódiai tanulmányai kiváló rendszerező készségről tesznek tanúbizonyságot. Igényesebb és ihletettebb lírikus Révainál, pályája kezdetén főként fordít, előbb jezsuita íróktól, majd klasszikusoktól (Anakreón, Catullus, Horatius, Tibullus).

Eredeti költeményei vallásos világnézetet, lelkes hazafiságot sugároznak, a magyar nyelv, öltözet, szokások rajongó tiszteletét (*Szent István királynak jobb kezéről, Egy jeles képiróhoz*).

„... Kár volna illy szép képet elejteni
Paraszt leányok puszta lakásira!
Lássák negédes városokban
Francia módra nevelt leányok.

Rád bízom osztán, lágy napenyészeti
Szellő! te púpos fő-tetejik körül
Nyájaskodó tollal zörögvén
Ezt röviden füleikbe súgjad:

Ím! e leányzó mint fődöze magát
Tisztes ruhával! – Nem fitogatta azt,
Amit gonosz szemmel vadásznak
Sok piperés, csemegezés legények...” (*Egy jeles képiróhoz*)

Szellemes kétsoros epigrammákat is írt (*Egy koldus beszél egy gazdag emberrel, Egy eretnek ellen*).

„Példabeszéd, hogy férjének koronája az asszony:
Így a férfi király, de koronája nehéz.” (*A férjről és asszonyról*)

Költészete 1790-ben II. József halála után a nemesi-nemzeti mozgalom törekvéseinek szellemében hirdeti az alkotmány védelmét, a nemesi rend és a papság jogait, ünnepli az ősi szokások, a nyelv védelmezőjének tartott új király (II. Lipót, 1790–1792) koronázását (*A magyarokhoz, A felséges II. Leopold királynak dicsérete*).

Életének hátralévő éveiben kevés verset írt, Faludi hatására kísérletezett a dalszerű verssel is, például a *Menyegzői dallal*:

„... E pár Keszthelyben váratott,
S ihon! már befogadtatott
Több nagy nemű társakkal:
A mozsarak ropogjanak,
Dob s trombita hangozzanak
Örvendező szavakkal.

Élj László! éljen kedvesed!
Majd Jozefína hitvesed
Ép fiacskát fog szülni,

Kinek Keszthely, Molnári is,
Csáktornya és Hechinga is
Felette fog örülni.”

Költői tevékenységét ekkor már teljesen kitölti Vergilius-fordítása (*Georgica*), s bár a szabad tolmácsolás jogát hirdette, a gyakorlatban nem egészen eszerint járt el. A művek értelmét pontosan követte, nem művészi meggondolásból, inkább a technikai nehézségek miatt fordított helyenként szabadon, néha bőbeszédűen.

SZAKIRODALOM

Deákos költők I., kiad. CSÁSZÁR Elemér, Bp., Franklin, 1914.

ÁGH Lajos Norbert, *Kőszegi Rájnys József élete és munkái*, Bp., Franklin, 1890.

Révai Miklós (1750–1807)

Élete

Nagyszentmiklóson született, apja szegény csizmadia volt. Fiát előbb a maga mesterségére tanította, később, 1763-ban adta a piaristák szegedi iskolájába. Kecskeméten lépett be a piarista rendbe 1769-ben. Több helyen tanult és tanított (Tata, Veszprém, Nagykároly, Nyitra, Bécs). Bécsi időszakában ismerkedett meg a testőr-írókkal és a bécsi irodalmi élettel. 1778-

ban szentelték pappá. Nagyváradon tanított előbb rajzot, majd az akadémián filozófiát, 1781-ig. Ezt meguntván, nevelői állást vállalt Bécsben, Sopronban, majd Grazban. 1783–84-ben a Magyar Hirmondót szerkesztette Pozsonyban, egyházi felettesei nagy megbotránkozására. 1787-ben megbízták a győri rajziskola vezetésével, de tanított még mértant, építészetet, földrajzot és géptant is. Állásáról 1795-ben mondott le, ismét vándorlás és nyomor várt rá. A nyugtalanság esztendői 1802-ben értek véget: ekkor nevezték ki a pesti egyetem magyar lektorátusának vezetésére. Székfoglaló beszédében azt próbálta meg bebizonyítani, hogy a magyarok számára is szükséges az anyanyelv tanulmányozása. Pesten halt meg, szobra az Akadémia homlokzatát díszíti.

Ő volt a triász legtudósabb tagja, fő műveit nem az irodalomban, hanem a nyelvtudományban alkotta. Nagy tudásánál csak nyughatatlan természete és öntudata volt nagyobb, számos esetben nélkülözéseinek és magányának békétlen természete volt az oka. 1778-ban jelent meg első verseskötete (*A magyar alagyaéknak I. könyvek*), egy évvel Baróti Szabó után. 1787-ben megjelenik a második verseskötet is *Révai Miklós elegyes versei és néhány apróbb kötetlen írásai* címmel. 1790-ben adta ki Bessenyei Jámbor szándékát, s fáradságot nem ismerve dolgozott a tudós társaság megteremtésén.

Költői műveiben mindvégig nagy tüzzel hirdette a tudomány hasznát, terjesztésének szükségességét. Azonban a tudomány tisztelete nem párosul nála a felvilágosodás teljes elfogadásával, vallásos világnézetének alapjait nem rendíti meg. Éles és rendkívüli keserűséggel írt sorai (versben és levelekben) a szerzetesélet embertelenségéről, a képmutatásról, saját fájdalmáról és nyugtalanságáról szólnak, elsősorban egyéni panaszok. Ezek a versei a legsikerültebbek, a szentimentalizmussal mutatnak rokon vonásokat (*Szomorú indulat, A kikeletről, A papi üldözésről*).

„... Ami csak él, most minden örül, öreg és piciny állat:

Új elevenésggel minden örömbe merül.

A nyers ifjúság, a zöld pázsitra kikapván,

Víg, eleven, játszó, fris keze, lába futós.

Még az öreg nép is, megaludt bár vére, felújul:

Víg fiait nézvén víg mosolyodva mulat.

Gondos akolba szorúlt juhnyáj, s jászolra lezárott

Csorda, szabad kényén most legelőre kijár.

Fecske sereg kis agyag fészket rakogatja csevegve,

S ház fedelét gólyák már kerepelve ülik.

Mindenféle madár, öröm új éneknek eredvén,

Hol szép zöldellő ágra, hol égbe repes.

Csak nekem itt egyedül, ó! csak nekem árva szegénynek,

A bús aggodalom szívem epesztve öli.
Hervadozik képem kikelet természete ellen:
Elfogyok, újulást nem veszen élet-erőm.
Itt vagy-e már? Érez testem bomlása, keservem
Eltörlője, halál! s elviszel ügye tehát?” (*A kikeletről*)

Írt néhány szerelmes verset is, ezek többnyire fordítások, a költői divat termékei (*Luca regénye, A szökevény Cupidó, A meghült szeretet*).

Költészete új ihletést kapott az 1790-es évek hazafias felbuzdulásaitól, nagy lelkesedéssel hirdette a nemesi-nemzeti mozgalom eszméit (*A hazatért magyar koronának örömnünnepére, A magyar öltözet és nyelv*). Verset ezután már keveset írt, költői munkássága általában jelentéktelenebb és színtelenebb, mint Baróti Szabóé, verselése és stílusa egyenletesebb és csiszoltabb ugyan, de szárazabb is.

Legjelentősebbek nyelvészeti munkái:

Antiquitates Litteraturae Hungaricae (1803), ebben a munkában adta ki a *Halotti Beszéd* szövegét tudományos magyarázatokkal.

Elaboratio Grammatica Hungarica (1803–1806), ez az összefoglaló nyelvtani munkája, amelyben a nyelv tanulságai szerint magyarázza az előbeszéd grammatikáját. Korában nagyon újszerű gondolatokat, új nyelvtörténeti módszert tartalmazott. Az elsők között használja föl a rokon nyelvek grammatikai tanulságait.

Révai szerint a helyesírás legbiztosabb elve az etimológia, Verseghy Ferenc szerint viszont a kiejtés. Verseghy megtámadta Révait, kettejük polémiáját „y-ista–jottista vita”-nak hívjuk. Révai az ikes igék használata mellett kardoskodott, Verseghy tagadta, hogy ezeknek külön ragozása volna. A legtöbb vita a „j” és „y” használatából fakadt, Révai irányát jottistának, Verseghyét yistának nevezték el. Révai a szóetimológiára hivatkozva így írja például azt a szót, hogy „látja”, míg Verseghy szerint a kiejtés miatt ez a szó úgy írandó, hogy „láttya.” Kazinczy Révaihoz csatlakozott, szerinte is az etimológián alapuló helyesírás elveit kell követni. Később a történeti nyelvészet megdönthetetlen érvekkel bizonyította Révai igazát. A vitatott részletkérdésekben többnyire az ő elvei diadalmaskodtak, noha ezekben is voltak túlzások és tévedések. Például azt követelte, hogy az etimologikus íráshoz alkalmazkodjék a kiejtés, vagy hogy a birtokon jelöljük a birtokos többségét, illetve hogy a számnevek után többes számba kerüljenek a szavak (pl. magyarok királyok, száz katonák), míg ezt Verseghy elvetette. Révai éles hangú, goromba vitairatokban hadakozott Verseghyvel különböző álnevek alatt, mintha azokat Révai tanítványai írták volna. Mindezek ellenére eszméinek igazát a tudomány későbbi eredményei és az irodalmi nyelv igazolták.

SZAKIRODALOM

Deákös költők I., kiad. CSÁSZÁR Elemér, Bp., Franklin, 1914.

MARGÓCSY István, *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*, It, 1987/88, 539-581.; THIMÁR Attila, *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, Bp., Universitas, 2007.

2.4. A szentimentalizmus műfaji kísérletei

A szentimentalizmus nem pusztán irodalmi irányzat, kifejeződik benne a felvilágosodás és a korszak válságélménye, a lét és a létezés, az egyén és a társadalom ellentétének problémái. A szentimentalizmus **érzelmi lázadás** a világ ellen, az embertelen erkölcsök és az egyén érvényesülését gátló, merev hierarchia ellen. Az érzékeny és erényes ember lázadása, ahogyan Debreczeni Attila is megállapítja, az érzékenység a 18. század folyamán egyfajta viselkedési minta és modor lett, az érzékeny lelki alkatú ember ezt a mintát követi. A lázadás mellett ugyanakkor felvilágosodott jelenség is, mivel az emberi jogok és lehetőségek kiteljesedése nevében követeli az érzékeny ember az érzelmek jogait. Jellemzője az érzelmes magatartás, a felszabadultság: a világ kitárul, színesebb lesz az érzékenyen figyelő, megismerni vágyó ember előtt.

A művek főként a szív nemességére akarnak nevelni, a szentimentalizmus fő műfaja a **regény**. A szenvedő hős történetének rajzára az énközpontúság, a lélektani hitelesség jellemző. Az érzelmekre épített ábrázolás árnyaltabb kifejezési módot teremt. A szentimentalizmus hatott a lírára is, de ebben a műnemben nem született oly jelentős alkotás, mint az epikában, sem Európában, sem Magyarországon. A szentimentalizmus azonban ritkán válik kizárólagossá, a legtöbb esetben egy-egy életműben összefonódik a felvilágosodás eszmevilágával. A különböző szerzők bizonyos életszakaszaira vagy egy-egy művére jellemző stílusirányzat, amely gyakran keveredik más elemekkel.

A szentimentalizmus első nagyhatású műve Samuel Richardson *Pamela* című regénye (1740), amely az egész európai érzékeny irodalom egyik mintája lett. A francia és a német

szenzimentalizmus írásaiban mélyebb és élesebb konfliktusok mutatkoznak meg, bennük az érzelmi lázadás hevesebb formákat öltött, és főként Rousseau *Új Héloïse* című regénye (1759) vált emblematikussá. Nálunk a francia és a német hatás érvényesült a leginkább. A német irodalom egyik legnagyobb hatású műve Goethe *Az ifjú Werther szenvedései* (1774) című műve.

A szenzimentalizmus érzelmi lázadása mindenekelőtt a **szív jogainak** állandó hangoztatásában nyilvánul meg. Ez az egyoldalú racionalizmus ellenhatásaként, sokszor az ész szerepének tagadásaként jelenik meg, és misztikus természetrajongásba, az érzelgősség kultuszába torkollik. Az irányzat legfőbb érdeme, hogy **természetkultuszával** és az emberi érzelmek elmélyült ábrázolásával gazdagította az irodalmat. A szereplők lelki életének rajza lazított a klasszicizmus merev szabályain, ugyanakkor az érzelmek és indulatok, valamint a festői táj ábrázolása már a romantika sajátosságait készíti elő.

A szenzimentalizmus Magyarországon sem egységes irányzat. Forrásai között a rousseau-i természetrajongástól a gessneri idilleken át az angol Thomson és Young sírköltészetéig az érzelmesség számos válfaja megtalálható. Mindez a felvilágosodás művelődési és fordítási programja révén kerül egymás mellé. Az eredetiség igénye csak a kiválóbb alkotóknál érvényesül. A szenzimentalizmus érzelmi lázadása a polgári eszméket valló, művelt íróknál jelentkezik. A magyar szenzimentális líra képviselői olyan, többnyire nem nemes származású, felvilágosult író-papok, akik a maguk sorsán tapasztalták meg, hogy az egyház elfojtani igyekszik mindenfajta érzelmet, szabad gondolatot. A prózában főként a fordítási program honosítja meg a szenzimentalizmust. Az érzékeny témákhoz leginkább illő forma az epikus keretbe ágyazott vallomás. Az egyetlen igazán kiemelkedő alkotás Kármán József levélregénye, a *Fanni hagyományai* (1795). A szenzimentalizmus később szinte észrevétlenül simul bele a romantikába.

Ányos Pál (1756–1784)

Élete

Esztergáron született, nemesi családból. Iskolai tanulmányait Komáromban, Győrött, Veszprémben és Pápán folytatta, 1772-ben belépett a pálos rendbe. 1774-ben került a nagyszombati egyetemre, ahol Dugonics András és Katona István is tanította, ekkor ismerkedett meg Barcsay Ábrahámval is. 1777-ben, amikor az egyetemmel Budára költözik, már neves költő. A testőr-írók körével és Bessenyeivel is kapcsolatba kerül, a szerveződő Tudós Társaságnak ő lett volna a titkára. A pesti irodalmi élet, olvasmányai és egy eltitkolt szerelem egyre inkább elidegenítették a papi életformától, 1780-ban mégis fölszentelték. Világias életmódja, felvilágosult baráti köre azonban hamarosan felkeltette előljárói figyelmét, s elhelyezték Pestről a Nyitra megyei felsőelefánti pálos kolostorába. Életének legszomorúbb két évét tölti itt, levelei tele vannak panasszal, versei búskomorsággal és haraggal sorsa és környezete miatt. 1782-ben áthelyezték ugyan Székesfehérvárra, ahol a gimnáziumban Virág Benedekkel taníthatott együtt, azonban már súlyos beteg volt. Ekkoriban kevés verset írt, ezekben arról beszél, hogy az elmúlás, a betegség nyomasztó hangulatától a vallásban keres menedéket. Mindössze huszonnyolc éves volt, amikor meghalt.

A felvilágosodás valamennyi eszméje, ízlésiránya hatott költészetére és ütközött benne össze szerzetesi életformájával. A fiatalon elhunyt írónak kevés verse maradt ránk, amely nagyjából költői levelezés. Csokonai költészete előtt az ő néhány verse szólaltatja meg leginkább az ihletett és személyes lírát.

Legtermékenyebb időszaka a Pesten töltött néhány év. A felvilágosodás korának eszméiért lelkesedett, a haladás híve, a háborúk esztelen pusztításával szemben a béke után sóhajtozott, ünnepelte Mária Teréziát. Költészetének egyéni színei nem ezekben a témakörökben mutatkoztak meg, hanem amikor szerelme, baráti köre és olvasmányai

szembefordították a papi életformával. Panaszkodó szentimentális versei kezdetben elvontan, személytelenül szólaltak meg. Általánosságban az élet értelmén, a könnyörtelen elmúláson kesergett (*Egy elenyésző rózsához* 1778, *A lenyugvó naphoz* 1778, *Titkos Polyxena* 1778). Ezek az első szentimentális versek még meglehetősen egyenetlenek, sok bennük a mitológiai díszítő elem, a didaktikus célzású általánosítás, s a rokokó zsúfoltság elhalványítja az egyéni bánatot.

Később, számkivetettségének idején, eltűnnek írásaiból a sablonok, ekkor már nem általánosságban beszél, hanem önmagáról vall, elkeseredett lelkiállapotáról panaszkodik. Verseinek hangulata széles érzelmi skálán mozog, híven tolmácsolják a bánatot, a szabadságvágy és a lázadás hangjait (*Egy terhes álmotlan éjjelemkor*, 1781–82). Már korábbi verseiből is kitűnik, hogy mennyire érdeklődik a múlt, a hagyományok iránt. A hősi erények, az önfeláldozó hazafiság retorikus magasztalása a reformkori nemesi költészet hangjait vetítik előre (*Egy Nimfa dicséri Keményt*, *Ekho felel rája*, 1777, *Igaz haza-fi*, 1778). A magyar irodalmi múltból példaképnek Gyöngyösit választja (*Gyöngyösi árnyékához*, 1777).

II. József uralkodása alatt hagyománytisztelő nemesi hazafisága ellenzéki színezetet kap. A magyar nyelv és viselet megtartására buzdít versben és prózában (*A régi magyar viseletről*, 1782). Politikai nézeteiről legnyíltabban *Kalapos király* című verses röpiratában vall, amely a nemesi ellenállás egyik legélesebb hangú kifakadása II. József ellen. Ányos szerint II. József „erőszakos úr ... nem pedig király.” Azonban nem pusztán a nemzeti jogok megsértése miatt támadja az uralkodót, hanem megszólal röpiratában a szerzetesi-papi aggodalom is. Noha korábban, a felvilágosodás hatására híve volt a vallásszabadságnak, most a királlyal szemben a liberális gondolkodót, a vallásszabadság pártfogóját éppoly hévvel támadja, mint a magyar alkotmányt sértő rendelkezéseit.

Költészetének utolsó korszakára jellemző, hogy fölhagy a korábbi évek haladó világnézeti, politikai meggyőződésével, és a vallásban keres vigaszt. Magánya, betegsége, a be nem teljesedett szerelem szomorú emlékei ismét a szentimentális hangokat szólaltatják meg verseiben. Szívesen alkalmazza a dalformát, amely részint a német szentimentális költészet, részint a zsoltárfordítások mintájára honosodott meg költőinknél (pl. Szenczi Molnár Albertnél, Amade Lászlónál). (*Hív barátunk hívétől fájdalmas elválása*, 1782–84.)

„Legalább e hasznát vettem
Megsált szeretetemnek;
Noha többet érdemlettem, –
De ez elég szívemnek.
Te pedig, ha jut eszedben,

Melly nemtelen vagy szivedben,
Pirulj, s felejts el engemet,
Háláld evvel hivségemet.”

Az érzelmek és hangulatok változékonyságának visszaadása a formai változatok kifejlesztését követelte Ányostól. A költői eszközökben több színességet, szabadságot, többet és mást, mint amit a felvilágosodás korának írói az egyhangú és színtelen bölcselkedő levelekben megvalósítottak. Ányos egyik sajátossága a látomások költői megjelenítése a lírában (*Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál*, 1780). Lírája a személyességet hangsúlyozó, érzelmeket differenciáló költészet értékes hazai kezdeteihez tartozik.

SZAKIRODALOM

„Higgy, remélj, szeress!” Ányos Pál versei, szépprózai írásai és levelei, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József, SCHILLER Erzsébet, utószó JANKOVICS József, Veszprém, Művészetek Háza, 2008 (Vár Ucca Műhely Könyvek, 16).

BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp., 1994, 95-100.

Dayka Gábor (1769–1796)

Élete

Miskolci plebejus családból származott, s emiatt csak papnövendékként tehetett szert szélesebb műveltségre. Iskolai tanulmányait Miskolcon kezdte, majd Kassára és Pestre került. Megismerkedett a felvilágosodás eszméivel, egy Ovidius-fordítása kapcsán barátságot kötött Kazinczy Ferencsel. 1790-ben helyezték Egerbe, itt azonban, az egyházi hatalmasságok uralta kisvárosban, nem érzi jól magát. Felettesei különösen szerelmi költeményeit nézték rossz szemmel. Dayka eleinte megpróbált az egyház keretein belül mozogni, azt remélte, hogy prédikációiba beleszőheti a türelem és a megértés felvilágosodott eszméit. Ezen illúzióit hamar szétoszlatta egy minorita (a ferences rend egyik ága) szerzetes, Szaicz Leó, aki a felvilágosodás eszméinek kiirtásáról szónokolt inkvizitori hévvel. Dayka két éles hangú gúnyversben jellemezte (*Foházkodás, Esdeklés*). Végül szakítani kényszerült az egyházzal, kilépett a rendből, megnősült és tanárságot vállalt. Lőcsén helyezkedett el a katolikus gimnázium tanáraként, majd innét 1795-ben Ungvárra költözött. Egészségi állapota egyre romlott, házassága is boldogtalanná vált, végül tüdőbajban halt meg huszonhét évesen.

Dayka egész lénye, hányatott élete, szerelmei, betegsége szinte előre vetítik a szentimentális, bánatos, keserű költészet motívumait. A szabad élet utáni vágya végletes konfliktusokba sodorta, magában hordozta a lázadó ember indulatait. Jól jellemzi egyik írói vállalkozása: Abélard és Héloïse történetét fordítja franciából. A középkori legendás szerelmesek sorsában a vakbuzgóság és az egyházi fegyelem elleni tiltakozást látta. Dayka ízlése, szemlélete, érdeklődése világi jellegű. A szentimentalizmus jellegzetes konfliktusai benne rejlenek személyes életében, ezért nyilvánulnak meg különösen meggyőző erővel szubjektív hangulatú lírájának sikerültebb darabjaiban. Verseinek egy részét azonban elborítják a közhelyek, a klasszicizáló és a pásztor-idilli költészet sallangjai.

Előfordulnak a művei között alkalmi költemények, lojális, császárhű ódák és dicsőítő versek is (*Győzdelem-jövendölés*). Egy időben, mint pályatársai nagy részét, Daykát is áthatják a nemesi ellenállás eszméi, például élesen elítéli az idegen divatnak hódolókat, akik a magyar ruhák helyett idegen viseletet hordanak (*A nemzeti öltözet*, 1790). Ám költészetében a közéleti témák feldolgozásában hiányzik az újszerűség. Igazi lírája az egyén és a társadalom konfliktusából adódó belső, érzelmi feszültségeket fejezi ki, jelentős költeményeiben ezeket örökíti meg szentimentális modorban.

Játékos, udvarló hangú verse az *Egy széphez*. Rokokó jellegű bókók és fordulatok szentimentális ellágyulással váltakoznak benne. Írt epithalamion-szerű (nászdal) költeményeket is (*Mennyegzői dal, Lakodalmi versezet*). Verseinek van egy rétege, amelyben

az antik mitológiai és pásztori reminiscenciák (lat. = emlékek) érvényesülnek, abban a görögös-szentimentális modorban, amely Kazinczy hasonló költeményeire jellemző. Az efféle költészet volt a korban a „fentebb stíl” eszménye, bár éppen a választékos, gondos kidolgozás miatt hiányzik ezekből a költeményekből az élmény személyessége (*A hű leányka, A vak szerelem, Phyllis*). Az antik motívumok szerepe számottevő Dayka költészetében, mondanivalója néhol Berzsenyire emlékeztet (*Téli dal*):

„Minket, hogyha talán egyszer elérkezik
Éltünknek szomoru, fergeteges tele
Többé vissza, tudod, nem hoz az elnyelő
Sirból semmi Prometheus.”

Dayka igazi lírája mégsem ezekben a verseiben szólal meg, hanem a fájdalmat, a kétségbeesést megéneklő költeményekben, amelyekből az elromlott életet sirató, közeli halált sejtő egyén szubjektív panaszai törnek elő. E verseit is az elvontság jellemzi, szenvedéseinek valóságos oka nem szerepel dalaiban, a tárgyi világ csak hasonlatok, érzelmeket festő háttér formájában van jelen. A szentimentális költészet egyik jellemzője ez: az érzelem függetlenedik az előidéző októl (*Titkos bú*):

„Sirnék: de csak elfojtott sóhajtások
Emelkednek kétséges szivemből;
Csak rejtett ah, csak néma jajgatások
Váltják egymást, s a titkos bú elől.”

Néhány költeményéből leplezetlen, mély érzelm sugárzik, különösen a halál közeledtét érezve mond mesterkéletlen, találó szavakat (*Az esztendő első napján*):

„Pályámat elfutottam. Ints.
S indulok önkényt a határra,
S bezárom éltet; – a halálra
Már senkinek több jussa nincs.”

Dayka lírája, elsősorban idilli szerelmes versei és fájdalmas, szentimentális költeményei, megnyerték Kazinczy tetszését, akit a korszak legkiválóbb magyar költőjének tartott, és akihez személyes barátság is fűzte. Dayka választékos költészete kielégítette Kazinczy finom ízlését, irodalmi és nyelvújítási vitáiban gyakran hivatkozott rá mint követendő példaképre. Ezzel méltánytalanul háttérbe szorította a kor legnagyobb költőegyeniségét, Csokonait, aki maga is elismerő és értő elemzést adott Dayka verseiről.

Életében csak néhány műve jelent meg, költeményeinek első gyűjteményes kiadását Kazinczy rendezte sajtó alá 1813-ban.

SZAKIRODALOM

Dayka Gábor összes művei, s. a. r. BALOGH Piroska, BÓDI Katalin, SZÉP Beáta, TASI Réka, Bp., Universitas, 2009. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század)

GÁLOS Rezső, *Dayka Gábor költészete*, Bp., Franklin, 1913.; KABDEBÓ Lóránt, *Dayka Gábor költői pályája*, Miskolc, 1968.

Kármán József (1769–1795)

Élete

Losoncon született, apja református lelkész volt. Jogi tanulmányait Pesten végezte. 1788-tól Bécsben tartózkodik, itt ismerkedik meg szerelmével, Markovics grófnővel. Német nyelvű szerelmes levelezésük fennmaradt. Kármán megpróbál Bécsben hivatalt szerezni, felhasználva II. József vallási türelmi politikáját, azonban a császár halála után mennie kell. Visszaköltözik Pestre, ügyvédi állást vállal, és mint a szabadkőműves páholy tagja, megismerkedik és barátságba kerül a művelt polgári és nemesi körökkel. Rendszeres látogatója és kedvelt tagja lesz Beleznayné Podmaniczky Anna híres irodalmi szalonjának. Valószínűleg itt született meg az Uránia című folyóirat terve is, amit Kármán tehetős ismerősei támogattak. 1794-ben Pajor Gáspár orvostanhallgató és Schedius Lajos egyetemi tanár közreműködésével megindítja folyóiratát, az Urániát. Negyedévi folyóiratnak szánták, ám mindössze három szám látott napvilágot. Pesten Kármán kapcsolatba került a Kelemen

László vezette első pesti magyar színtársulattal, részt vett a működési szabályzatuk kidolgozásában. 1795 nyarán, a Martinovics-per vértanúinak kivégzése után Losoncra ment, hogy apja temetésén rész vegyen, ám vissza már nem tért. Felderítetlen körülmények között halt meg, mindössze huszonhat évesen.

Kármán irodalmi pályája hasonlatos folyóiratához: alig egy évig tartott. Életének színterét Szabó Magda rajzolta meg a legplasztikusabban: „Mikor megszületik, Mária Terézia ül a trónon, mikor meghal, már I. Ferenc, köztük még II. József is megteszi kurta útját a színpadon, vontatott lépésével nagyobb zajt verve Magyarország földjén, mint akár elődje, a vaskos királynő, akár közvetlen utódja, a változástól rettegő Lipót vagy a világhorizont villódzásától örökre hunyorgó Ferenc. E negyedszázad alatt a felvilágosodás eszméinek forrósága lánggra lobbantja Franciaországot, Kármán József húszesztendő, mikor a Bastille-t lerombolják, s alig több, mikor a forradalmi eszmék hatására hazánkban is megindul a szervezkedés, és Martinovics apát a királyság megdöntésére toborozza pártját, hogy aztán őt és ligája tagjait vérpaddal vagy börtönnel némítsa el a reakció. Micsoda színpad, micsoda díszletek, micsoda világítás Kármán drámájához! [...] Mikor megszületik, abban az évben adja ki Lessing *Hamburgi Dramaturgiájá*-t, jön a világra egy Bonaparte nevű kisfiú Korzika szigetén, akkor kezdődik meg Angliában az ipari forradalom, fedezi fel Arkwright a szövőgépet. Abban az évben tízesztendő egy magyar kisdiák, Kazinczy Ferencnek hívják, ugyancsak tíz egy vörössesszőke német gyerek, Schiller, egy Goethe nevű frankfurti fiatalember éppen húsz, Bessenyei Györgyünk huszonegy, s abban az évben neveznek ki egy Mozart nevű kamaszt hangversenymesterré Salzburgban. Voltaire, Rousseau még élnek, csak nyolc esztendeje annak is, hogy Rodostóban örökre lehunyta a szemét Mikes Kelemen. Mikor meghal, akkora a nemzeti feszültség és szomorúság, hogy meg se gyászolják, mire művészete kibontakozik, a Martinovics-pör hullámverése elsodor mindent, gyanús a hatalomnak az írott szó, az író, az olvasók figyelmét is más köti le, mint egy Fanni nevű lány hagyatéka, hagyományai, hiszen a titkos policáj házkutatását várja mindenki. Ki írna bírálatot, elemzést, hiszen író, aki méltányolja, kritikus, aki értékeli vagy börtönben van, vagy még meg se született, s ha élne is, csak hatesztendő, mint a kis Kölcsey. Sem benne, sem azokban, akik életútjának tanúi voltak, nem tudatosította senki, hogy életműve nemzetünk kincstárába tartozik, pedig remekművek voltak oeuvre-jében, s a maga módján éppúgy áldozata lett a jakobinus mozgalom elfojtásának, mintha fizikailag semmisítették volna meg.” (SZABÓ 1980, 124-125.)

Kiváló tehetsége azonban ez alatt a rövid idő alatt is megmutatkozott. Már a Markovicsnéval folytatott levelezéséből is látszik, hogy Kármán személyes érzelmeinek megfogalmazásában is vonzódott a szentimentalizmushoz, s ez a hajlama kitűnő stíluskészséggel párosult. Ám nemcsak szentimentális prózaíró volt, hanem kiváló tanulmányíró is, valamint dramatizáló tehetség sem hiányzott belőle. Sokoldalú egyéniség tehát, akinek nemcsak művészi tehetsége nagy, hanem pontos, határozott nézetei is vannak kora irodalmának és társadalmának lényeges kérdéseiről.

Folyóiratának programját az *Uránia Bé-vezetésében* vázolta. Elegyes tárgyú, műveltség-terjesztő cikkek sorozatát is lefordította és kivonatolta. A nemzeti nyelv, a gyönyörködtető, igényes és világos stílus megkönnyíti az olvasó számára a tudományos ismeretszerzést. Kármán programja jellegzetesen felvilágosodott kulturális program: a társadalom széles rétegeit bevezetni a hasznos és célszerű ismeretek tárházába, terjeszteni a műveltséget. Kármán a szépirodalom olvasóközönségét a műveltebb hölgyek köréből próbálta verbuválni, ugyanis a női közönségtől jótékony hatást várt a férfiúi nemre a hazai nyelv, az irodalom és a korszerű ismeretek megbecsülését illetően.

A nemzet csinosodása

Kármán nézeteit, művelődési programját ebben a röpiratában fejtette ki leggazdagabban. A „csinos” szónak a felvilágosodás korában az a jelentése, hogy pallérozott, kulturált. A csinosodó nemzet kulturálódik, előbbre jut a műveltség útján. Arra a kérdésre keres választ, mit tehetnénk annak érdekében, hogy helyünk legyen a valóban művelt nemzetek sorában, illetőleg mi az oka, hogy mindmáig olyan messze vagyunk ettől. Örökre szóló érvényességgel fogalmazza meg az író felelősségét, amikor rámutat arra, hogy mekkora veszedelemmel jár a fejlődésre annak az elhitése, hogy minden rendben van nálunk.

„Megbocsáthatatlan hibája nemzeti íróinknak, hogy kényeztetik nemzetünket. Nincs vége, se hossza az örömujjongásnak tudományaink felderült egéről, a világosság hasadó hajnaláról és a nemzeti nyelvű irodalom és tudományok megérkeztéről. Ártalmas ez a szédítés. Igaz s egyenes legyen, aki felveszi a pennát, ne nyúljunk mosdatlan kézzel a szent hivatalhoz. Az író igazat szóljon, vagy hallgasson. Ne palástoljátok, társaim, hogy messze vagyunk a tökéletességtől, hogy nálunk a tudományok szeretete még csak föl sem ébredt, hogy más nemzetek, melyek már ezen az ösvényen előrehaladtak, minket a durva nemzetek számába vesznek. Kívántassátok meg a beteggel az egészséget, verjétek fel a nemzetet kóros álmából.”

A nemzet csinosodása egy művészien kidolgozott esszé, amely rangos helyet foglal el a magyar értekező próza fejlődéstörténetében. A művön végighúzódik a nemzeti önismeret követelése, a nemzeti illúziók elleni küzdelem. Mereven és hevesen támadja a magyar elmaradottságot. Ennek oka a feudális nemesség provinciális szemlélete és életmódja. Kármán okfejtése a felvilágosodás eszméinek körében mozog, a kultúra és a társadalom haladását eszmei, művelődési eszközökkel véli elérhetőnek. E küzdelemben nagy jelentőséget tulajdonít a költészetnek, és sajnos a roppant feladathoz meglehetősen kisszerűnek találja a magyar költészetet. Kármán szerint a kiutat a fordítások és az utánzások helyett az eredeti, újat hozó, újat mondó irodalom jelenti. Az **eredetiségkultusz** megfogalmazása nála nagyon lényeges, Kármán szerint önálló magyar műveket kell alkotni, s akkor a közönség rákap a magyar könyvre, és lesz becsülete az írónak, mert az még nincsen. Mert ki lesz hajlandó arra, hogy magát egészen az irodalomnak, vagy a tudományoknak szentelje, ha visszhangtalanul kell élnie? A hálás Anglia királyai mellé temeti tudósait, íróit, piacain az alkotók szobra áll. „Itt meg minket nem is olvasnak!” – mondja vádlón *A nemzet csinosodásában*.

A módi

Az Uránia nőnevelő célzatából született ez az igen szellemes prózai rajz. Mondanivalója a külföldi divat majmolásának kigúnyolása, a francia szalonélet mesterkélt utánzásának kifigurázása. Bessenyei Pontyijának (*A filozófus* parlagi nemes) társadalomkritikájára hasonlít, de Kármán a művelt ember tapintatával és ízlésével, finom iróniával int józan mérséklésre.

Kármán szépírói tehetsége sokoldalúan mutatkozik meg *A fejvesztés* című dramatizált történetben, amely a Hunyadiak idejében játszódik. Az író alcímbeli meghatározása szerint *Eggy hazai dramatizált történet*, de hosszabb elbeszélő-leíró részeket is tartalmaz, amiből nyilvánvaló, hogy nem előadásra, hanem olvasásra szánt szöveg. *A kincsásó* című elbeszélésben a kincsásás kedvelt motívumát dolgozza föl szellemes, korszerű, szatirikus nyelven. A filológia mindkettő esetében valamilyen német lovagdráma, illetve elbeszélés átdolgozását gyanítja.

Fanni hagyományai

A magyar szentimentalizmus legkiemelkedőbb alkotása, az első modern értelemben vett lélektani regény irodalmunkban. Műfaját tekintve **napló- és levélregény**. Az Uránia három számában jelent meg folytatásokban, név nélkül.

Fanninak, egy vidéki nemeslánynak a naplójából és báró L-néhez intézett leveleiből áll, valamint gróf É-né báró L-néhez intézett leveléből. Ezen kívül tartalmaz még két bevezetőt. A szentimentális irányzat nemcsak eszmei, hanem művészi újdonságot is hozott. Mindenekelőtt az elmélyült jellem- és környezetábrázolás kiemelkedő, a belső, lelki folyamatok érzékletes leírása. A felfokozott „érzékenység”, a rendkívüli szenzibilitás okozza a külvilág jelenségeinek, főként a természetnek újfajta szemléletét.

A táj szépségének vagy zordságának leírása sosem öncélú, hanem az emberábrázolást segíti elő, az azonosság vagy az ellentét erejével árnyalja az érzelmeket. Például amikor T-ai a szobából feldúltan kirohan, majd elvágtat, éppen vihar van odakint, ez összecseng a lelkében tomboló érzelmekkel. Ugyanakkor ellentéttel is árnyal, a regény végén éppen kitavasodik, a természet feléled, miközben Fanni örökre búcsúzik.

A napló és a levelek műformája olyan formai fikció, amely a valóságos esemény illúziójának felkeltését szolgálja. Sokan a *Fanni hagyományait* valódi naplónak gondolták. A kisregény cselekményének egyszerűsége s a környezet aprólékos rajza csak fokozza ezt a benyomást. Az ábrázolt szűk világ és az egyszerű cselekmény nem akadály, hanem hitelességével, a jellemrajz sokrétűségével elősegítője az intenzív elbeszélő módszernek.

Sokakat foglalkoztatott a mű eredetiségének problémája, számos tanulmány von párhuzamot a *Fanni* és a *Werther* között, holott az irányzat közös voltán és stíláriis egyezéseinek esetlegességén túl nincs különösebb kapcsolat a két regény között. A magyar valóság realisztikus rajza a regény epizódjaiban bontakozik ki (pletykáló társaság, az apa durva és bárdolatlan viselkedése stb.). Az ábrázolt konfliktus is eredetiségre vall. A magyar viszonyok között, a női főszereplő személyében a szentimentális érzés természetesebben hatott, valamint alkalmat adott Kármánnak, hogy a nők jogai iránt különösen érzéketlen feudális erkölcsi normákat leleplezze. Úgyszólván előzmények nélkül lett mesteri művelője a magyar szépprózának.

A *Fanni hagyományai* tulajdonképpen én-regény (Ich-Roman), hiszen a bevezetés után minden eseményt és érzelmet Fanni tudatán keresztül láthatunk. Fejlett Kármán nyelvi igényessége, szakít a terjengős előadásmóddal, a nehézkes körmondatokkal: rövid mondatainak sajátos értelmi és zenei tagoltságuk, ritmusuk van. A regény még a nyelvújítási harcok előtt keletkezett, így az érzelmek, a lelki folyamatok ábrázolását Kármánnak a hagyományos nyelvkészlettel kellett megoldania. Új szavakkal nem találkozunk, de az

újdomság erejével ható szókapcsolatokat tudott teremteni, stílusát a képek és a hasonlatok sűrű alkalmazása élénkíti. Dallamos, lírai ilag ihletett hangnemű regény.

Szilágyi Márton elemzésében rámutat, hogy mi Kármán narrációs technikája. A regény három fiktív bevezetéssel kezdődik, majd ezt követi a mű fő része. Fontos az időtényező is, a kisregény cselekménye egy évet fog át. Fanni sorvadása akkor kezdődik, amikor a természet is eljut önnön mélypontjára, tehát télen. A párhuzam itt törik meg: a természet éledni, míg Fanni hanyatlani kezd. A természeti képek inntől kezdve ellentétként működnek. Az év lepergése mitikus formában utal arra, hogy Fannival *minden* megtörtént. Ráismert saját alkatára és intenzíven végigélte a sorsát: teljes életpályája ezzel rajzolódott ki. A regény ugyanis egy vallomással kezdődik: Fanni elismeri, hogy valaminek a hiányától szenved, majd ráébred, hogy a szerelem hiánya gyötri. Általános szerelemfilozófia ez, melyben a szerelem idealizált: a szerelemre való képesség független egy konkrét személy megismerésétől. Tehát ha valaki képes és érett a szerelemre, akkor gyakorlatilag az első útjába kerülő férfi alkalmas alany lehet. Fanni meg is találja a szerelmet Józsiában. T-ai viselkedése sokban hasonlít Fanniéra, meglehetősen passzív, nem férfias. Nem tudjuk meg, hogy miért nem kereste föl elválásuk után a betegeskedő, majd haldokló Fannit, illetve, hogy miért csak akkor jelenik meg, amikor már késő. Az írónak el kellett szakítani minden szeretett egyént Fannitól, csak így juthat el a halálig, tehát Józsi passzivitása dramaturgiai ilag fontos tényező.

Szajbély Mihály tanulmánya beszámol arról, hogy a losonci városi levéltár irattárában Kármán József iratai között nyomára bukkant Vojnovich Géza vallomásának a *Fanni* születéséről. Eszerint valódi élő személy volt, egy Fabian Schmidt nevű szász mézeskalács készítő lánya, aki hamar elvesztette édesanyját, majd apját is. Öt éves korától nagybátyja vette magához – a regényben ő az apa –, és még nincs tizenöt éves, amikor egy bálon összetalálkozik Trnkóczy Józseffel, az Árva megyei nemesi család sarjával (T-ai Józsi). Amikor elhagyja őt József, nagy fájdalmában leveleit és naplójegyzeteit maga adta oda Kármánnak azzal, hogy történetét dolgozza fel *Werther* és *Szigvárt* (Johann Martin MILLER, *Szigvárt' Klastromi Története*, fordította Barczafalvi Szabó Dávid) módján, mert ha regénnyé dolgozva látja viszont, akkor talán megszabadul a fájdalomtól. Később sorsa jobbra fordult: egy távoli rokona felkarolta, s a dunántúli Hankovszky-család befogadta, új néven adoptálta is, ettől kezdve Hankovszky Amáliának hívták. Későn ment férjhez az idősebb, özvegy

Kisfaludy Mihályhoz (távoli rokona a költő testvérpárnak), és nagyon későn született meg egyetlen lányuk, 1836-ban: Kisfaludy Atala, aki írónő lett.

SZAKIRODALOM

Első folyóirataink: Uránia, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999.

DEBRECZENI Attila, *Érzékenység” és „érzékeny irodalom”*; SZABÓ Magda, Kármán József = UÓ, *Kívül a körön*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 124-135.; SZAJBÉLY Mihály, *Fanni kései gyermeke: Kisfaludy Atala = Fanni hagyományai*, szerk. ODORICS Ferenc, SZILASY László, deKONkönyvek, Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1995, 16-24.; SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 369–403.; SZILÁGYI Márton, *Elhervadt a szerelem édes melege alatt*, ItK, 1994,

2.5. A közköltészet és a népköltészet beemelése az irodalomba

Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805)

Élete

Debrecenben született 1773. november 17-én, apja, Csokonai József, borbély-sebész, anyja, Diószegi Sára, művelt, olvasó patríciuszlány volt. A város korabeli lélekszáma csaknem harmincezer fő, első az országban. Az városban élő polgárok egységének szellemi alapja a református hit, a pogány és a pápista elnyomó iránt táplált gyűlölet, ez állította később Debrecen a Habsburg-ellenesség oldalára (itt mondták ki a Habsburg-ház trónfosztását 1849 áprilisában). Csokonai a híres debreceni kollégiumban tanul, tanárai hamar fölfigyelnek tehetségére. Már tizenegy évesen a kollégium poéta klassziszát végzi (normális esetben ebbe az osztályba tizenöt évesen járnak a diákok). Villámgyors felfogását, félelmetes memóriáját, rendkívüli nyelvtehetségét korán fölfedezik (latin, olasz, francia, német, görög nyelvórái mellett ismerkedik az angollal, a héberrel, az arabbal, a perzsával). Diáktársaival olvasókört szervez, a nyugati irodalmakat tanulmányozzák, Csokonai az olaszt választja. Érdeklődött a természettudományok iránt is, valamint képzett zenész volt.

1793–94 körül szerelmi viszonyba bonyolódott egy asszonnyal, aki valószínűleg mesterének, Földi Jánosnak a felesége volt, a híres Wetzprémi doktor lánya, Juliska. Szenvedélyes szerelmi költészet őrzi emlékét, Laura és Rozália néven emlegette őt verseiben.

Huszzonegy éves korában rábízzák a kollégium poéta klassziszának vezetését, ami tehetségének elismerése és nagyon nagy megtiszteltetésnek számított. Csokonai sajátos

nevelési elveket vallott, ami miatt több ízben összetűzésbe keveredett a professzorokkal. A kollégium fegyelmét nehezen tűrte. 1795-ben a kötelező húsvéti prédikációs körútja során engedély nélkül Pestre utazott (ekkor volt a jakobinus-mozgalom elítélteinek kivégzése a Vérmezőn), hazatérve pedig az összegyűjtött pénzzel sem tudott elszámolni. Perbe fogták, s a második per végén kizárták a kollégiumból. Sárospatakon próbált tovább tanulni, de 1796-ben ezt az iskolát is elhagyta.

Csokonai 1797-ben Komáromban megismeri Vajda Juliannát – akit a verseiben Lillának nevez –, egy gazdag kereskedő lányát, és már házasságot terveznek. Míg azonban ő a Dunántúlon próbál állást szerezni, Lillát férjhez adják. Csokonai 1799–1800-ban Csurgón helyettes tanár, majd barátainál tartózkodik, népdalokat gyűjt. 1800 telén, zsebében 2 forinttal hazagyalogol Debrecenbe, azzal az elhatározással, hogy ezentúl teljesen művei kiadásának és az Árpádról szóló nemzeti eposz megalkotásának szenteli életét. Ehhez előfizetéseket gyűjt, némi kevés pénzzel mecénásai, Festetics György és Széchényi Ferenc is támogatják, de kéne valamilyen rendszeres, fizető munka is neki. Különböző állástervei vannak, de mindegyik megghiúsul, munkái kiadása is csak részben sikerült. 1801-ben meglátogatja a börtönéből éppen kiszabadult Kazinczyt. 1802 júliusában tűzvész pusztított Debrecenben, Csokonaiék háza is leégett, innentől kezdve nagy szegénységben él. Ekkor már tüdőbaja is kínozza. 1804 áprilisában felkérték, hogy Rhédei Lajos feleségének a temetésén halotti búcsúbeszédet mondjon, a hűvös időben Nagyváradon tüdőgyulladást kapott. Hetekig betegen feküdt, mire haza tudott utazni, de már nem gyógyult meg. 1805. január 28-án halt meg, harminckét éves korában.

Csokonai pöre a kollégiumban

Nem volt szokatlan vagy kirívó eset, hogy egy diákot az iskolaszék elé idéznenek: tíz évvel Csokonai esete előtt (1785-ben) Márton Istvánnak hasonló pöre zajlott. Ő sem tudott elszámolni a legátusi pénzzel, s tiszteletlenül viselkedett a kihallgatáson (a tanács kérdésére például azt a választ adta, hogy szerintem jogos a többnejűség) stb. Először megvesszőzésre és kicsapatasra ítélik, fellebbez, majd a tanács kihúzza a bajból. Nemcsak hogy nem kell elmennie, hanem a diákönkormányzat vezető testületébe is beválasztották. Később országos hírnű professzor lett Pápán.

1795-ben, Csokonai első iskolai pörében, a fegyelmi iskolaszék tagjai: a püspök, Hunyadi Ferenc, ő az egyetlen, aki idősnek mondható (51 éves), professzor úr Szilágyi, főigazgató Kotsi Sebestyén harmincasok, Budai Ézsaiás, a külföldről éppen a pör napján hazacseppent professzor 29, Kontraszkriba (jegyző, a pör végére senior) úr Lengyel, amolyan ifjúsági titkárféle, nagyjából egyidős a vádlottal. Szó sincs tehát a fiatalokat megérteni képtelen aggastyánokról. Akik pártfogolták, meglepő módon a püspök és Kotsi Sebestyén. Hunyadi maga is író, Kotsi pedig Csokonai pártján állva a pörben maga is szembefordul a hittudományt oktató Szilágyival. Tanúja volt a Nagyerdőn történeteknek, de amikor észrevette a vitatkozókat, egy ismerősével kezdett beszélni és így azt vallotta, hogy nem látott, nem hallott semmit.

Akik Csokonai ellen vannak: a dogmatikaprofesszor Szilágyi Gábor, az ifjúsági titkár Lengyel József és Budai Ézsaiás. Az ő személye azért is meglepő, mivel akkor tért haza külföldi tanulmányútjáról, semmiről sem tudott. Csakhogy már diákkorában, még Márton István pöre alatt, az iskolaszék döntésére hajlandó volt megszakítani minden kapcsolatot barátjával. Most miért segített volna egy ifjú zseninek, akiről soha nem volt hajlandó elismerni, hogy az. Lengyel József ekkor 23 éves, korrekt költő, szárnyalóbb Budainál, de nem eléggé tehetséges, nem lehetett számára boldogító egy európai rangú, igazi művész iskolatársa lenni. Szilágyi Gábor pedig teherbe ejtett, majd feleségül vett egy cselédlányt, erre utalt gúnyosan egy énekkel Csokonai, amit a Nagyerdőn énekeltetett a diákjaival. Szilágyi Gábor Szilágyi Sámuel fia volt, akinek – Szabó Magda szerint – műveltségéről legendák szóltak. Izgalmas beszélgetést folytatott II. Józseffel, tizenhat évesen már svájci egyetemek hallgatója, Voltaire-t fordít, megszámlálhatatlan élő és holt nyelven beszél, pezsgővel teletöltött poharakat kapdos fel korcsolyázva elképedt katonatisztek szeme láttára Debrecenben és úgy vív, mint egy hős – Szilágyi Sámuel maga volt a csoda. Szilágyi Gábor Lengyel József lelki testvére: ha nem jó egy zseni iskolatársának lenni, még rosszabb, ha valaki egy zseni gyerekének születik, nem tud felnőni hozzá, viszont egész életében hallgatja, hogy milyen törpe ő ahhoz a gigászhoz mérten, aki az apja volt. Szilágyi Gábor egy szupersztár szürke fia és Lengyel József egy másodrendű költő, nem nézték jó szemmel, hogy a zseninek mindent megbocsátanak.

Pedig nem mindig volt ez így. Kezdetben Szilágyi professzor támogatta Csokonai kinevezését a poétai osztály vezetésére. Abban az időben a diákokat szigorúan sorrendbe állították, ennek a hierarchiának az élére kerülni egyrészt nagy megtiszteltetés volt, másrészt különféle előjogokat, kedvezményeket jelentett. Az első kollégiumi pör szerint Csokonai ezt a feladatát sajátos módon, az iskola szigorú szabályain lazítva igyekezett ellátni. Azonban ez

sem volt annyira példa nélküli, hiszen magával Csokonaival is kivételesen bánt Háló Kovács József, a költészettan-tanár (pl. később kelhetett, akkor írt verset, amikor akart stb.). Az első kollégiumi pör legfontosabb eleme azonban nem ez volt, a fegyelmezetlenség csupán fontos mellékkörülménynek számított.

A legfontosabb dolog, hogy éppen azt az embert sérti meg (Szilágyit), aki őt kiválasztotta praeceptornak és támogatta kinevezését. Szilágyi Márton tanulmányában pontosan összefoglalja az ominózus eset történéseit: egy szombaton kiment Szilágyi Gábor Kotsi Sebestyénnel a Nagyerdőre, ahol ott találta Csokonait húsz tanítványával. Éppen pipáztak, egyik sem vette ki a pipát a szájából, amikor a professzor urak odaértek, erre Szilágyi megdorgálta a gyerekeket és a praeceptort is, hogy miért engedi nekik ezt a viselkedést. Csokonai erre gunyorosan azt mondta, hogy mondja meg a professzor úr, mikor lehet pipázni, csúfolódott, majd a *Jutka Persi* danoltatta a gyermekekkel.

Ha nem sértik meg Szilágyit a nótával, akkor még azt a kihágást, hogy pipáztak meg lehetett volna úszni. Csokonai azonban a konfliktust teátrálisan kezelte, és innét már lehetetlenné vált Szilágyi visszavonulása. Erodálta ugyanis a professzor tekintélyét, Csokonai színészkedett, és ezt Szilágyi nem tűrhette. Kotsi Sebestyén megpróbálta a vitatkozókat egy zárt, intim térbe terelni, ahol megszűnik a közönség jelenléte, a bocsánatkérés létrehozása azonban nem sikerült. Szilágyi továbbra is sértően ironizálónak érezte Csokonai gesztusait, Csokonai pedig igazságtalannal és eltúlzottnak Szilágyi indulatát. Később Csokonai a diákjaival körbevetette a házat, ahol Szilágyi időzött, és mintegy gúnyos macskazeneként elénekeltette velük a *Pikkó herceg és Jutka Persi* című énekes színmű egyik betétdalát. Ezt a népszínművet 1793. május 6-án mutatták be, népszerű és közismert volt a diákok körében. Ma már nem teljesen világos, mi lehetett a sérelem oka, a dalban mostanra már semmi sértőt nem lehet fölfedezni, akkoriban azonban mindenki utalásnak tartotta Szilágyi Gábor szolgájával folytatott viszonyára, majd házasságára. Többek között ezért reagálhatott olyan vehemenssen.

Az első pör komoly kedélyhullámozást okozott Csokonainak. Viselkedése ellentmondásos, ingadozik ugyanis aközött a kétféle lehetőség között, hogy alávesse magát a kollégiumi törvényeknek vagy önként távozzék a Kollégiumból. Az ítélet megszületett: megfosztották a praeceptorságtól.

A második pör összefügg az elsővel, de másféle fegyelemsértés miatt indult meg, nevezetesen Csokonai legáció mulasztása miatt. Kiskunhalasra utazott, de nem tért vissza időben, és az összegyűjtött pénzzel is később számolt el. 1795 húsvétja (április 5–6.) és a pünkösdi (május 25.) között eltelt több mint egy hónapot Csokonai nem végig Halason töltötte. Először Kecskemétre ment Mátyási Józsefhez, majd Pestre, ahol Schedius Lajossal és

Dugonics Andrással ismerkedett meg. A Kollégium esetleges elhagyása utánra próbált meg támogatókat szerezni. Május 20-án részt vett a vérmezei kivégzéseken,⁵⁶ ám ennek nem volt nagy politikai vagy bármilyen súlya, hiszen a kivégzés azért volt nyilvános, hogy minél többen lássák.

Ennek a második pörnek a fegyelemsértése nem volt példa nélküli a Kollégium történetében, ahogy arra korábban már utaltunk, s Csokonai tettének nem kellett volna egyértelműen a Kollégium elhagyásával zárulnia. Csokonai maga döntött úgy, hogy egy látványos, a Kollégium elhagyásának szándékát is magában foglaló nyilvános beszédben fordul a diáksághoz. Ezzel a tetteivel folytatta mindazt, amit legációja alatt csinált, s amihez a kezdő lökést a Szilágyival való konfrontálódás adta. Ismét a színészkedés eszközét választja: 450 diáktársa előtt beszél, ezzel kényszerhelyzetbe hozza az iskolaszéket is, kicsapják. Ám ez igazodik Csokonai szándékához is, a Kollégiumból való önkéntes és előkészített távozás tervéhez. Sárospatakra ment, befejezhette volna jogi tanulmányait, (vagy akár Pesten is) sőt Debrecenbe, a Kollégiumba is visszatérhetett volna. Ám Csokonainak a Kollégiumból való kilépése egy, a sorsát a maga kezébe venni kívánó, öntörvényű személyiség kísérlete volt arra, hogy megvalósíthassa nagy tervét és a költészetnek szentelje életét. S mindennek fontosságából mit sem von le az a tény, hogy hamar kiderül, ezek a vágyak sajnos illúzióknak bizonyultak még ekkor.

Csokonai Vitéz Mihály kiemelkedő tehetség volt, poeta doctus, vagyis tudós, tudatos költő. Kötetei előszavait elméleti tanulmányokká alakította, megállapításai a versformákról, a műfajokról máig érvényesek. Költői munkásságában ötvözte a korszak valamennyi stílusirányzatát. Színes egyénisége, szabadságvágya, a felvilágosodás eszméi mind-mind megnyilvánulnak sokoldalú, személyes költészetében. Bíró Ferenc monográfiájában Csokonai költészetét egy program, *A' vidám természetű poéta* költői programjának kísérleteként értelmezi. E programosság mögött az a határozott elképzelés áll, hogy a költészet célja a boldogság közvetítése, azé a boldogságé, mely abban az esetben teljesezhet ki, ha nemcsak az egyén örül, hanem az őt körülvevő emberek is a létezésnek ebbe a magasabb szférájába jutnak. „Csokonai tudatosan építette fel költői pályáját, s annak bizonyos lépései is megfontolt döntések eredményei. Ezt mutatják – nem minden esetben realizált – kötettervei, illetve a

⁵⁶ A jakobinus vezetők közül az első ötöt május 20-án végezték ki. Lásd 44. jegyzet.

kötetekhez csatolt előszavak, melyeknek segítségével megkísérelte megadni a kötetek olvasásmódjának kulcsát.” (*Magyar irodalom* 2010, 343.)

Az 1790-es években, 18-19 éves korában, a világnézeti és a politikai fordulatokat kételyekkel, problémákkal éli meg. A jobb jövő reményében bízva verset ír az 1790-es évek nemzeti lelkesedéséről (*Magyar! hajnal hasad!*). A francia forradalom véres eseményei, majd háborúi elrettentik, s általános szkepszisét erősítik, ennek példája az Alois Blumauer (és természetesen Homérosz) nyomán írott *Békaegérharc* című komikus eposza, amelyben mindkét szemben álló felet kigúnyolja. Csúfos parafrázist ír a békák *Marseillaise*-éről, állatdialogusaiban a szabadság eszméjét, megvalósíthatóságát, a változó világ és a poétasors problémáit mérlegeli. Az 1790-es országgyűlés magyar nyelvi vitáinak is egyfajta paródiáját adja:

„Eddig, úgymond, mindeneknél
A halnyelv vígeála,⁵⁷
Kárára egész hazánknak,
S nemzeti polituránknak
Nagy hátráltatására

Hanem anyai nyelvünket
Vegyük bé a hazánkba;
E’ segíti nemzetünket
Kipallérozásába.⁵⁸”

Ezeket a szavakat egy béka mondja az országgyűlésen. A fő szerkezeti elem a vígeposzban a francia-osztrák háború, a békák mind francia nevűek (Báró de Grand Brekeke stb.), az egerek viszont az osztrák birodalom nyelvi összetettségének megfelelően magyarok, németek vagy szlávok (Nyalnádtői, Csuprai, gr. Deszkarági, Khalchfresser, Blatowszki stb.).

Korai, befejezetlen színműve *A méla Tempefői, vagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*. Saját maga definiálja művét: „Comoedia formába öntött satyricum roman a tudományok barátságtalanjai eránt.” Ebben a költészet és a halhatatlanság, a költészet és a társadalmi rang, a költészet és a játék, a költészet és a szórakozás ellentéteit vizsgálja, lesújtó eredménnyel. A társasági élet rajzában a felszínes szórakozást, a tartalmatlan kapcsolatok és az erkölcsre, az érzésre, a kulturális értékekre épülő magatartás kettősségét már Bessenyei György is bemutatta *A filozófus* című vígjátékában. A betétként szereplő Szuszmir meséje az első hitelesen megörökített népmese.

⁵⁷ Vígeál = érvényben van (latin)

⁵⁸ Palléroz = eredeti jelentésében kicsiszol, fényesít, átvitt értelemben kiművel.

Az 1796-os országgyűlés idején adja ki Pozsonyban a *Diétai Magyar Múza* című verses újságját. Ebben összegzi addigi költészetének legjobb bölcselkedő és társadalombíráló alkotásait. Jelentős versei láttak itt napvilágot, például *Az estve* vagy a *Zsugori uram*. A kiadó és a lap tulajdonos is Csokonai volt, az eladatlan lapszámok miatt jelentős adósságot halmozott fel, ami miatt hamar el kellett hagynia Pozsonyt.

Filozófiai mintaképének Rousseau-t tartja, de hatnak rá a francia materialisták⁵⁹ gondolatai is. Legmélyebb problémája, hogy a tökéletesen rendezett univerzumban az emberi világ milyen tökéletlen és bűnökkel terhelt. Azt vizsgálja, mi az ember kötelessége és helye. A természetet festő **pictura** és tételhirdető **sententia** (jellegzetesen 18. századi verstípusok, a pictura kép, leíró vers, a sententia valamilyen bölcs mondás kifejtése) jellemzi a Rousseau eszméit visszhangzó *Az estve* című versét. Nagyszabású színpadon mutatja be az ember vétkeit, a tudatlanságot, a babonát, az indulatokat; felvilágosodott gondolkodóként a művelődésben, az erkölcsi emelkedésben hisz.

Az álom s a halál rokonságán tűnődve az elmúlást a természetbe visszatérés örök körforgásának értelmezi, vigaszt is csak ebben a rendben talál. A pusztulás élménye mélyen megérinti, nagyarányú víziókat ír róla. Hét részből, 1006 sorból áll nagy poémája, a megrendelt búcsúztatóra készült *Halotti versek*, amelyet életének utolsó időszakában Rhédei Lajosné Kácsándy Terézia temetésére írt. A lét és nemlét hamleti problémáján tűnődik. Csokonai a megfeythetetlen lélek halhatatlanságának magyarázatait mérlegeli. A kételkedés jogához ragaszkodva a vallások, a filozófiák tanításait foglalja össze a túlvilági létről, s bár kételyeit nem képes megcáfolni, végül a kereszténység örök tanítását adja vigaszul a lélek halhatatlanságáról.

Filozófiai elmélyültsége, problémaérzékenysége együtt van nála a „vidám természetű poéta” programjával, melyben elutasítja a melankóliát és a divatos sírköltészetet. A véges létről szóló materialista tanítás nyomán fejt ki életfilozófiáját az *Anakreóni dalok* című gyűjteményében. A görög költő világát idéző versek a pillanat örömeiről, a búfelejtés dicséretéről, a percekben megragadható boldogságról, valamint a mélyben megbúvó ellentétekről szólnak. Ez a filozófia alapozza meg nála a rokokó hatást, amely az alkotásokban teremtett harmónia művészete. Az ellentétek, a fény és az árnyék, az egyszerűség és a díszítettség egységben jelenik meg. A rendezett, derűs polgári világ eszményét jeleníti meg a harmonikus természetben. Ez a filozófia az irodalom műfajai közül a dalt, a komikus eposzt

⁵⁹ A XVIII. század fölvilágosult filozófiájának egyik irányzata, főbb képviselőik: Helvétius, Voltaire, Diderot, Rousseau, Holbach. Materializmusuk azonban nem következetes, természetfilozófiájuk materialista, társadalomfilozófiájuk idealista.

helyezi előtérbe. A mitológiai hősök közül is a vidámakat, a kecseseket, a játékosakat szereti, azokat ábrázolja (pl. Ámor, Gráciák stb.). Ez a kötet a költő életében nem jelent meg, viszont „a hozzá csatolt terjedelmes jegyzetanyag láthatóvá teszi a szerzőnek azt a törekvését, hogy versei tudós költészetként is olvashatóak legyenek. [...] A neoklasszicista tudományossággal megírt jegyzetek szorosan a szöveghez tartoznak, hiszen többnyire nem egyértelműen segítik a vers olvasását, hanem mintegy a visszáját adják meg a költeménynek, még összetettebbé téve ezzel a költői játékot.” (*Magyar irodalom* 2010, 344.)

Szerelmi költészetének legjelentősebb ciklusa a **Lilla** címet viseli. Ebbe korai költeményeit és rokokó dalait is beledolgozta. Három könyvből álló, szinte szerelmi regény, 1802-ig alakítja ki végleges formáját. „Csokonainál nem annyira egyazon kérdéskör megfogalmazási lehetőségeinek a gazdagsága értékelhető, mint inkább az, hogy a finom poétikai játékok során, ismétlések sorozatában fejlődik ki előttünk egy szerelmi történet, a versbéli allegóriák sorozatából pedig a kedves; Lilla testének különböző részleteiről olvashatunk, miáltal összeállítható a női test teljessége. Nagyszabású kompozíciós kísérlet ez, mely olyan szerkezetet kínál az olvasónak, mely nem egy történet kommentárjaiként fűz fel dalokat, hanem ahol a dalok sorozatából az olvasó affinitásának megfelelően összerakható éppen egy történet (és egy női alak képe), de a versek ezen összefüggések nélkül önmagukban is értelmesek. Ily módon a Lilla-szerelem is úgy jelenik meg előttünk, hogy a kötet hol felveszi, hol elejti az elbeszélése fonalát, s ugyan nem kínálja fel nekünk a szerelem megfogalmazási módjának teljességét, de gazdagságát érzékeltetni tudja.” (*Magyar irodalom* 2010, 345.)

Az első két részben a szerelem ébredése, boldogsága szólal meg, Vajda Julianna szépsége ihlette, a harmadik könyv a lány férjhezmenetele után, a szakítás bánatáról szól, a megghiúsult reményekről, a világ könyörtelenségéről. Ebben az összegző ciklusban együtt mutatkozik meg Csokonai költészete és a korszak jellemző irányzatai. A klasszicizmus hatása nagyon erős, az egyes versek felépítését többnyire ennek szabályai határozzák meg. De találunk részletező pontossággal megírt, gyönyörködtető rokokó verset vagy népdalszerű művet stb. Szintén jellemző a szentimentalizmus, különösen a harmadik könyv nagy verseire, hiszen a boldogtalan világról a magányba menekülésről ír. Nem sokat tudunk arról, hogyan és mikor tudta meg Csokonai, hogy Lilla férjhez ment. Valószínűleg erről a sokkoló pillanatról ír a Lilla-kötet nyitó versében, amely egy lírai napló *Gróf Erdődyné Ő Nagyságához*:

„Tudom, midőn síránkoztál
Halálán Czinderynek

S könnyek gyöngyével áldoztál
Elhervadt teteminek,

Tudom, midőn mély kínodban
Olvasztád a vas eget,
Vesztteg ülven kastélyodban
A tanú-falak megett.

A sír, mely a bú szózatját
Meg nem szokta hallani,
Siralmod bő áldozatját
Kezdte már sokallani.

Vakmerő tettét megbánta
A halál, szánt tégedet;
S bár szíved gyakran kívánta,
Mégkímélte éltedet.

Maga a természet, melyet
Oly szépen tudsz festeni,
Körülted a pompa helyett
Gyászban kezdett sínleni.

A nap bánta, hogy sűgárral
Nem köszönthet tégedet;
A hold búsult, hogy könny-árral
Látja ázni szemedet.

A fülemülék zengették
Lassú keserveidet,
A vadgalambok felvették
Darabolt nyögésidet.

Ők megtanúlták tetőled,
És őtőlök az Ekhó,
S Atád berkében felőled
Nem zengett egyéb, csak "óh!"

Kertedben elhervadoztak
A rózsák, mint képeden;
Ők terajta szánakoztak,
Te pedig kedveseden.

Hébe égi balzsamommal
Ápolá szépségedet;
A gráciák fájdalommal
Törölgették könnyedet;

Ámor a fejét bűvában
Balra hajtá s piszege;

Füstölgött Hymen markában
Lefordúlt szövétneke.

Ágyadtól tömött seregben
A síríg zsibongtanak
A fájdalmak gyászleplekben,
S mind feléd mutattanak.

Etelkád viasszasohajtá
Sűrű sohajtásodat,
S fejét öledbe lehajtá,
Kettőzvén bánatodat.

Én akkor Lillát sirattam,
Azt a szépet, azt a jót,
Akinél szívemet hagytam,
Mint örökös foglalót.

Őtöle és mindenektől
Elhagyatva jajgaték.
Lelkem a mély keservektől
Ízekre szaggattaték.

A barlangok setét gyomra,
Hol senki sem láthatott,
Hol magános panaszomra
Csak a kőszál hallgatott,

A pusztúlt várak omlása,
A vad erdők éjjele,
A mély völgyek horpadása
Jajjaimmal megtele.

Nem hallá semmi érzékeny
Tőlem a Lilla nevét,
Csak a folyás, a félékeny
Nyárfa és a jámbor rét.

Már Ekhó is jól esmére:
S minthogy ő is szeretett,
Keservemnek zengésére
Keservesebb választ tett;

Sőt talám sympathiából
Könnyezte is sorsomat,
Mert harmat önté boltjából
Égre nyújtott karomat.

Lillát kerestem örökké:
De minthogy ő elveszett,

Az emberek törzsökökké,
A világ pusztává lett.

Kergettem a reménységet;
És ha olykor megjelent,
Nálam hagyta a kétséget
S a boldogabbakhoz ment.

Elmém régi virgoncsága
Ködbe borongván elmúlt:
Érző szívem nyájassága
Lomhává lett, elvadult.

Már kezdett bennem gyengülni,
És számon lebegett már
Az élet, mint a repülni
Készülő, ijedt madár.

Könnyemben, sohajtásomban,
Jajszómban részt vettenek
A Vértesben és Bakonyban
Már minden kietlenek.

Vázsony szent omladékában
A napra heveredém,
S még reményem divatjában
A violákat szedém,

De jaj mikor visszatértem,
Már az apró viola,
És minden remény, énértém
Hervadásra hajola:

Mint a kő meredten állék
Egy ledült boltozaton,
És mikor sorsom elválék,
Rám jajdúlt a Balaton.

*

Így örök számkivetésre
Kárhoztatván magamat,
Egy titkos kényszerítésre
Délnek vettem útam:

És hogy a zajgó világban
Ne kelljen tolongani,
A rengeteg Somogyságban
Elbúttam haldoklani.

Itt hozzám semmi sem fère,
Még az édes Múzsza sem;
Csak eltűnt kedvem esmére
És a kínzó szerelem.

De e temérdek rejtekbe
Tenger bánatom nem fért,
És a földtől az egekbe
S innen a Dunába ért.

Itt, hol eldúlni próbáltam
Lillám emlékezetét,
Minden zugban feltaláltam
Mennyei tekintetét.

S azt olvastam minden fánál,
Azzal csörgött minden hab:
"Nincs szebb teremtes Lillánál,
S nálam boldogtalanabb!"

Ah! egy vén tölgynek aljában
Láttam a sápadt Időt,
Sereg szű pezsgett markában.
Ah, mely sírva kértem őt,

Hogy törülje ki belőlem
Lillát és a bánatot!
De ő elfutott előlem,
Könnyezett és hallgatott.

Sőt azolta jobban vérzi
A rögzött kín szívemet,
S amint hergő lelkem érzi,
Siettetí végemet.

A Horvátország partjától
Majd Erdélyig kergete;
Mégis bennszorúlt nyilától
Szívem nem menekhete.

Már a Tisza is sajnálja
Beléhullott könnyemet,
S az Alföld gazdag lapályja
Sírati kezd engemet.

E kenyér sík óceánja,
Hol semmi ekhó nem szól,
Poétája sorsát szánja
És susog kínjairól.

*

Már ugyan láthattam volna
Lillát több ízromba is:
De mérget hogyan kóstolna
Önkényt a haldokló is?

Sőt oly vad gyönyörűséget
Óhajthat-é valaki,
Hogy egy imádott szépséget
Halva szemléljen, vagy mi?

Úgy van! ez a kedves lélek
Nékem még élven meghólt:
S ez az, hogy én halva élek,
Míg el nem zár a gyászbólt.

Múzsák, lankadó fejemre
Setét ciprust kössetek.
Hymen és Ámor! nevemre
Egész Léthét öntsetek.

És te, a szelíd álomnak
Áldott testvére, jövel!
S megroggyant alkotmányomnak
Kötéseit oldozd fel,

Hogy ama hús nyoszolyában,
Melyet sírnak mondanak,
A lármátlan éjszakában
Tagjaim nyúghassanak.

S ez az érző szív megállván,
Lelkem egy nagy, egy hideg,
Egy vég sohajtássá válván,
Lilla mellyén szűnjön meg.

Te pedig, gyönyörű elme,
Gyönyörű test lakosa,
Kit a hív érzés gyötrelme
Oly sokáig mardosa,

Kegyes grófné! ki hallgattad
Fülemülém jajjait;
S értek megaranyoztattad
Ciprusfámnak ágait,

Ha már amit Czinderydnek
Sirattál gyászphantjain,

Nemes szívű Erdődynek
Találtad fel karjain:

Idd mennyei édességgel
A hérók szeretetét;
S elfogadván kegyességgel
Eratóm tiszteletét,

Bocsáss meg, ha bús siralmát
Lábaidnál önti le,
S tán örömid szent nyugalmat
Megháborítja vele.”

A természet, a vihar részvétele a hős fájdalmában, tipikus szentimentalizmusra jellemző momentum. A mélységes szenvedés hangjai szólnak, szinte már Vörösmartyt előlegezve a *Még egyszer Lillához* című versben:

„Én szenvedek, s pedig miattad,
Miolta szívem elragadtad,
Édes kegyetlenem!
El-elhalok, mihelyt te jutsz eszembe,
S így kell talán e gyötrelembe
Örökre sínlenem.

Érted borong éltem tavassza.
Mert nincs nap, amely elfogyassza
A rám vonúlt ködöt.
Sír tisztelőd, ha kél, ha fekszik,
Miolta azzal nem dicsekszik,
Kiben gyönyörködött.

Sír tisztelőd, kétségbe esvén,
Miolta, tőled távol esvén,
Reményje füstbe szállt;
Holt álom ül zsibbadt ölében,
S gyakran ijesztő képzetében
Lilit, Lilit kiált.

E szóra karjaim kinyúlnak,
De csak sovány homályba húllnak
Nincs Lilla, nincs öröm!
Már nyugtom éjjel sem találom,
Mert ott is ébren tart az álom,
S fejem Lilin töröm. -

Óh, mely keserves annak élni,
Kinek tovább nincs mit remélni,

És mégis élni kell!
Él az, de nincsen benne lélek.
Az én tudóm is, bátor élek,
Lelketlenül lehell.

És tán te, szép szememvilága!
Úgy élsz, hogy életed virága
Virít, míg én halok. –
Adná az ég! Azon örülnék.
Könnyemnek azzal eltörülnék
Felét az angyalok.

De tán, Lilim! te is kesergesz?
Rab gerlicém, saskézbe hergesz
S kéred segédemet?
Hiába már, kincsem, hiába!
Csak a halál jégsátorába
Ölelsz meg engemet.”

Ebben a kötetben annyival módosul Csokonai programja, hogy már nem pusztán a „víg poéta” szerepe jelenik meg, hanem kiegészül mindez a természethez való neoklasszicista viszonyulás problémakörével. A kötet záró versei nemcsak az elvesztett szerelem szomorúságát ábrázolják, hanem a természet közönyét is (pl. *A' Tihanyi Ekhóhoz*). Egyik leghíresebb, legismertebb dala, amely az egész könyvet zárja, a szétfoslott remény bánatáról szóló *A' Reményhez* című alkotás, amelyben a költő búcsúzik az élettől.

Meghiúsult házassági tervei idején és után a Dunántúlon keresett állást Csokonai. A Somogy megyében töltött néhány hónap emlékét őrzi több műve is. Az egyik legjobban sikerült a *Dorottya* című komikus eposz. Hasonló vénasszonycsúfoló tematikájú komédiája *Az özvegy Karnyóné*, színes, mulattató párbeszédekkel, figurákkal. Utolsó, saját maga által összeállított versgyűjteménye az *Ódák*. Ismételten elbúcsúzik benne a rá – szerinte – méltatlan szerelmétől. Egyedüli végső menedékéről, a magányról ír, valamint tragikus értelmezését adja a mindig új utakat kereső, de végül kudarcot valló költészetéről. Betegségéről, az élni akarás és a halál közötti vívódásról, lázas látomásairól szól utolsó, megrendítő verse, a *Tüdőgyulladásomról*:

„Fenn lengő hold! nézd, mint kínlódom,
Mondd meg nekem, hol fekszem én?
Ágy-é, amelyben hánykolódom,
Vagy a koporsó az szintén?
Nem? Csónak ez, mely, jaj, a kétes
Remény és biztos félelem
S az élet és halál setétes
Hullámjain lebeg velem.

Fojtó siroccóknak hevétől
Asznak tüdőhólyagjaim,
S a kriptáknak fagyos szelétől
Borsódnak minden tagjaim.
Szívem megett egy láthatatlan
Kéznek nyíla bélőve áll,
S melyem csontboltján irgalmatlan
Sarkával rúgdos két halál.

Hová ütődöm a habokba?
Haj! mely szörnyű hányattatás!
Most a cupressusos partokba,
Hol rémlet ül s jéghallgatás;
Majd a túlsó part lejtőjébe,
Honnan barátság szózatit
Hallok a plátánok berkébe,
S örömszerszámok hangzatit.

Innen savanyú ázótyjokkal
Pusztás barlangok fojtanak;
Amonnan kerti balzsamokkal
Hígabb szellők újítanak.
Fúlok, lehellek; fázom, gyúlok,
Vagy egy kivégez már, vagy más,
Ájúlok, érzek és ocsúlok:
Haj! mely szörnyű hányattatás!...

Ki vagy te, ki hósín leplekbe
Felém mosolyogva közelítség
S a partról e szagos berekbe
Áldott jobboldon felsegítség?
Te, földi biztossa az égnek,
Arany gyógyulás! Te a nagy
És bölcs teremtettségnek
Halandó leánya! te vagy.

Te illetéd rózsás újjoddal
Mellyemnek rokkant börtönjait,
S elindítád pillantásoddal
Az élet dobbanásait.
Már lelkem új phoenix módjára
A lángok közzül éledez;
S gyengül újjom pattanására
Kis lantom újra zengedez.

De te repülsz? mind tűnnek, mennek
Minő derülés ez, nagy ég?
Sándorffym ül ágyamnál... s ennek
Köszönhetem, hogy élek még?

Zendülj, ekhózz, esti csendesség!
A hálá engem dalra ránt.
Telj bé, kettős szent kötelesség,
Az orvos és barát eránt!”

Csokonai Vitéz Mihály életművével és költészetével kapcsolatban meg kell említeni egy újonnan talált kéziratos versgyűjteményt, amely a kutatók számára újabb, izgalmas felfedezés lehet. A kéziratos kötetet Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna tette közzé kritikai igénnyel 2005-ben. Ez a gyűjtemény – amely összesen 163 mű szövegét őrizte meg – több szerző munkája, Csokonainak 62 verse és 2 állatdialogusa található meg benne.

***Dorottya, vagy is a' dámák' diadalma a' Fárságon* (1804)**

Ez a komikus eposz a Somogyban írt művek sorába tartozik. A főszereplő alakját korábban már több ízben megformálta, hiszen a **vénlánycsúfoló** régi elterjedt verstípus, a folklórban éppúgy megtalálható, mint a diákirodalomban. Csokonai maga a *Dorottya Előbeszédében* tagadta, hogy valóságos személyről mintázta volna, azt viszont elismerte, hogy több ízben látott modelleket Dorottya alakjához. Az *Előbeszéd* egyébként később készült, már Debrecenben írta a költő. Magával ragadó, okos, szórakoztató irodalmi tanulmány, amely eredetileg a cenzor miatt készült. Csokonai mentegetőzik, hogy nem akarta a somogyiakat sértetgni. Korábban ugyanis egy jóakarató, de dorgáló levelet kapott a cenzortól, aki Csokonai szerencsétlenségére ismerős volt Somogyban. Ez a figyelmeztetés jó alkalmat adott, hogy megírja az *Előbeszédet*, és nyilvánosan oszlassa el a kételyeket. Egyúttal irodalomelméleti fogalmakat is tisztáz, valamint választ ad arra, hogyan született meg a mű.

1799-ben játszódik a történet. Ebben az évben nagyon rövid ideig tartott a farsang, hamvazószerda február 6-ára, húsvét március 24-ére esett. A helyszín Kaposvár, az Esterházy-kastély. Csokonai az *Előbeszéd*ben elmeséli, hogy első lépésben kitalálta Dorottya alakját, a másodikban megalkotta az ellenfelét, Karnevált vagy a Fársángot. Ezek után találta ki a mellékszereplőket, az epizódokat, az isteni beavatkozást, tehát minden olyasmit, ami egy eposz megírásához szükséges. Egy tudatos esztétához illőn, lépésről lépésre, módszeresen tervezte el művét. Az *Előbeszéd*ben pedig a komoly, tudós esztétikai mondanivalót eleven,

csípős, tréfás előbeszédbe burkolta, hogy az egyszerűbb olvasók számára is befogadhatóvá tegye.

A történethez mintát szolgáltatott Alessandro Tassoni *Elragadtatott veder* című műve, valamint Alexander Pope *Levágott hajfűrtje*, ez utóbbit le is fordította. Diákkora óta szokása volt a jegyzetírás. Lírai verseihez is írt néha magyarázó jegyzetet, egyrészt azért, hogy az olvasó pontosan úgy értse az adott szót, mint ahogyan ő gondolta, másrészt pedig olyan eset is lehet, hogy a jegyzet azért íródik, mert az olvasót el akarja kápráztatni (ő maga később iskolai „magahányiság”-nak tartja ezt). A *Dorottya* szövegéhez nyolcvan szómagyarázatot írt, oktató, tréfálkozva magyarázó hangnemben.

A címszereplő személye az egyetlen, akinek arca, jelleme van, akit test-lelki valóságában ábrázol. A többi szereplő (még Karnevál is) meglehetősen sablonos. Dorottya alakja összetettebb, a vénlánytéma variációit részletesen körüljárja a szerző. Egy hosszú monológverssel is megrajzolta *Dorottya kínjai* címmel. Ebben Dorottya szabályszerű társalgási tónusban beszél. Az teszi kacagtatóan elborzasztóvá, hogy nem veszi észre, milyen illetlenségeket mond az egyértelműen kétértelmű, félreérthetetlenül félreérthető szóképekkel. Ez mindenképpen összefűzi a diákkori erotikus versekkel.

„Ezer kínom ha meglátná
S újját sebembe bocsátná:
Tudom, hozzám lágyabb lenne,
Szükségemről mindjárt tenne.

[...]

De bár kútba ugranék is,
Bár benne nyakig állnék is;
Mégse alunna el langom,
Mellytől gyúlad tűzbarlangom.

Hanem, ha tán, mint szokásban
Van minden nagyobb városban,
Vízi puskával óltanák
Tüzem, lecsillapítanák.”

Ebben a versében Csokonai nem jelenítette meg címszereplőjét, a vígeposzban pótolja ezt a mulasztást:

„Lohadt mellyén csomó ruhák tekeregnek,
Mellyek közt elhervadt csecsei fityegnek:
Mint két darab vackor a sűrű levélben,
Amelty alatt fonnyadt egész ősszel s télben;
Vagy mint midőn az ért uborkát leveszik,
S a napon megaszván a kóc közé teszik.”

Dorottya eposzbéli monológja drámai színezetű. Az első része egy nagy múltú műfajhoz, az életvallomáshoz köthető. A monológ előadása idején már megtörtént az isteni beavatkozás, Dorottya már lenyelte egy kráfli (fánk) formájában Eriszt, a viszály istennőjét. A férfiak szabta törvények, illemszabályok megakadályozzák a lányokat a párkeresésben. A monológban szinte kozmikus méretű szemrehányásba hajszolja bele magát, vázolja a megalázó jövőt. Belelovalja magát dühébe, és a zugban ülő vénlányból így válik az amazonhad generálisává.

Dorottya csatába viszi a dámákat, az őket megcsúfoló férfiak – különösen Karnevál – ellen, (ő vezeti a matriculát, ami egy anyakönyv, ebbe írták bele a házasulandókat), hiszen ebben a könyvben látják szégyenük megtestesülését. Kézitusa kerekedik, amely azonban Ámor mesterkedése következtében szabályos orgiává fajul.

„Chlorist elütteti a rúdnak végével,
Lerogyik s fekvését festi szűz vérével.
Eltapodta őtet az Ámor szekere,
Átjárta szép mellyét, szép hasát kereke.”

Végül Csokonai – mielőtt a dámák már-már diadalmaskodnak – ismételten isteni beavatkozást sző a történetbe, most Venus istennő lép közbe és megfiatalítja, megszépíti Dorottyát. Innentől kezdve az események nagyon gyorsan peregnek: Ámor nyilával meglövi a legszebb férfit, Oport, s az immár megszépült Dorottyát. Az eposz záró sorai bohózatba illők:

„Dorottya Oporral mindjárt kezet csapott:
Levágatta tulkát, s hívatta a papot.”

1804-ben, amikor megjelent a *Dorottya*, Fűsűs Ilona (április 1-jén) és Jámbor Mária (szeptember 29-én) nevében, levél formájában, két megsértett debreceni vénlánytól szigorú kritika érte a költőt: „Amelly versezetnek nem az erkölcs a fő célja, nincsen annak lelke, akármilyen szépen tessék is külömben: hasonlatos ez a festett képhez és a pengő hegedűhöz, mellyek az érzékenységet felcsiklandozzák, de a szív kívánságait ki nem elégítik. [...] A szatira nyögve nyelő orvosság. Mézbe vagy malozsába kell beadni, Édes Úr: osztán csak azokat kell kigúnyolni, akik megérdemlik: de az Úr leginkább csak az öregek gyengeségeit gúnyolja, amellyel úgy látszik, mintha ki akarná őket pirongatni az emberek társaságából. Mi is megvénülhetünk még, Édes Úr.” A hangnem ugyan tréfálkozó, de egyben leckéztető is, a fiktív levelek valódi szerzője, Csokonai jó barátja, Fazekas Mihály, bizonyára nem is sejtette, hogy barátja számára a megvénülés sajnos nem teljesedik be.

SZAKIRODALOM

Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei – Költemények 1-5. (kritikai kiadás) s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1975–2002.

A kötetkompozíciók szerkezetét követő kiadás: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei három kötetben*, bev., kiad. HARSÁNYI István – Dr. GULYÁS József, Genius, h. n., é. n. [1922]

DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Jöszte poétának” *Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, Argumentum, Bp., 2005.

BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp., 1994.; DEBRECZENI Attila, *Csokaonai, az újrakezdések költője*, Csokonai kiadó, Debrecen, 1993.; JULOW Viktor, *Szatíra-e a Dorottya?*, It, 1974, 399-410.; SZABÓ Magda, *Macskák szerenádja (egy Csokonai-dráma stációi) I-II*, = UŐ, *A félistenek szomorúsága*, Szépirodalmi, Budapest, 1992, 346-379.; SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában*, Akadémiai, Bp., 1981.; SZILÁGYI Márton, *Csokonai és a debreceni Kollégium konfliktusai* = „*Et in Arcadia ego*” *A klasszikus agyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005, 15-37.; SZILÁGYI Márton–VADERNA Gábor, *A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)* = *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Bp., 2010, 313-630.; VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály*, Szépirodalmi, Bp., (Arcok és Vallomások) 1974.

Fazekas Mihály (1766–1828)

Élete

Születésének pontos dátuma ismeretlen, 1766. január 6-án keresztelték meg. Apja gyógykovács (állatorvos, lópatkoló), Debrecennek ugyanabból a félig kézműves, félig értelmiségi polgár-rétegeből származik, mint Csokonai. A debreceni kollégium diákja ő is, Földi János másik tanítványa. Az iskolát azonban nem fejezi be, tizenhat évesen katonának áll, az osztrák-orosz-török háború idején, majd a francia forradalmi háborúban is részt vett. Járt Galíciában, Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Németországban. A főhadnagyi rangig vitte, ám 1796-ban megundorodva a vérontástól, lemondott tiszti rangjáról és visszatért szülővárosába. Agglegény maradt, gazdálkodott, kertjét művelte, botanizált. Csokonai hazatérése után meleg barátság fejlődött ki közöttük, Fazekas ekkor van írói termékenysége tetőpontján. Barátja halála után versírási kedve megcsappan, mindinkább a növénytannak, a természettudományok hazai népszerűsítésének szentelte magát. Mint a Kollégium pénztárosa és a város perceptora, esküdtje, polgár-őrségének tisztje Debrecen gazdasági és kulturális fejlesztése érdekében dolgozott, gyakorlati reformokért küzdött. 1828-ban vele is tüdőbaj végzett, mint Földi Jánossal és Csokonaival.

Első fennmaradt verseit hadi élményei ihlették. A *Feltette hatalmas császáruk...* kezdetű művében II. Józsefért, a protestáns-polgári értelmiség szemében a felvilágosult uralkodó mintaképéért lelkesedik. Ez magyarázza, hogy bár a jobbágycsőben minden

korabeli író társánál radikálisabb nézeteket vallott, a Habsburg-házat elfogadta. Egyik leghíresebb hadi éneke a *Rajta vitéz!* Söprő iramú sorok, lazítás nélküli hexameterek követik egymást, hangulatfestő vers:

„Trombita zeng, dühög a paripák nyoma, durrog az ágyú,
Bög, morog a levegő, püfög a föld, bömböl az elgyúlt
Bombi, az aprólék tűzfegyverek egyre ropognak.

Lóra legény! jön az ellenség, ránk hajtja kapóra
Veszni való seregét; résen kell várni vitézek!
Már elibek bukkant egy éppen rájuk irányzott
Bombi, meg is dobbantak ugyan; de megint iramodnak,
Meghökkent a halál tölök, s ím ránk igazítja
Veszni való seregét; résen kell állni vitézek! –

Így vetik a dühögő szelek a moccanni szokatlan
Kösziklák derekához az oktalanul hömpölygő
Nagy tenger vizeit, melyhez dulakodva rohannak,
S elbődülve locsongnak el, ők is veszteket érik
Márvány mejjünkön. Nyomd bé, fiam, a süveged jól,
S rettentő kardod magyarán markodba szorítván
Rajta vitéz! Nagy szíved után, nagy lelked azonban,
Mely a győzöttön könnyörülő, nyomba kövessen.”

A francia forradalom hatása és a kibontakozó nemesi ellenállás Fazekast sem hagyta érintetlenül. Flandriában a forradalom hadseregei ellen harcolt, kapcsolatba került a francia nyelvvel, és bár a jakobinus-terrortól visszaborzadt, a lovastiszi gavallériánál mégis több az a megértés, amellyel az ellenfélhez közeledik. Francia fogoly tisztekkel köt barátságot, Barcsay Ábrahámmal szinte egy időben, a katonasággal való szakításig, a háborút kárhoztató felvilágosult versekig jut el. A hadi életnek hetykén jókedvű ritmusokkal int búcsút, elítélve a háborúskodás ostobaságát. *Katonai búcsúének:*

„Márs műhelyén,
Vér mezején

Gyakran izzadozó seregek,
Kiknek epedt
Élteteket
Sok bajhoz csatolták az egek,
A jutalom noha pálma legyen,
Melyet a hír fejetekre tegyen,
Bár azzal buzdítgatja
Tüzeteket ama hadak atyja,
Hogy egekig
Emelkedik
A nevetek,
Én nem kinlódom veletek.”

Egy másik versében, a *Búcsúzás a hadi élettől* címűben, formai újdonsággal is szolgál, a bombasztokkal lelkesítő, barokkos katonaindulót fordítja szellemesen visszájára, a lovassági mars jellegzetes ritmusát adva vissza. A vers lüktetése olyan pontossággal követi a metrikus dallam ütemezését, amilyenre akkor még csak Csokonainál találunk példát.

„Isten hozzátok!
Vitéz barátok!
Kikkel míg harcoltam,
Testvér voltam.

Már kardot nem húzok,
Végkép elbúcsúzok
Véróltároktól
S zászlótoktól.

Az ég őrzésekre,
És vezérlésekre
Kivánom, szüntelen
Légyen jelen.”

Fazekas életének két szerelmi élménye katonaéveire esik. Az első egy Ruszánda nevű egyszerű román parasztlány, akihez szabályos rokokó udvarló verset írt *A csermelyhez* címmel, addig csak kényes úri dámákhoz írtak ilyet. Egészen különleges erkölcsiség kellett ahhoz, hogy a daliás katonatiszt ne úgy tekintsen az idegen szép leányra, mint zsákmányra, hanem ideállá emelje, sőt verseiben is vallani merjen róla. *Ruszánda, a moldvai szép* című költeményében már nem a rokokó légies alakja, hanem élő egyéniség:

„Most is a török puskája
Nem lőtt meg oly mérgessen,
Mint egy oláh kislyánykája
Rám tekintvén édessen.
Nem láttam én még vad fának
Soha ily szép gyümölcsét,
Egy havason nőtt oláhnak
Ilyen nyájas erkölcsét.
A Mahomed zord vitézze
Elfelejtí vadságát,
Dühösségében csak nézze
E természet virágát.
Én is, ha magyar nem volnék,
Érte nevem letenném,
Vagy halnék, vagy megbomolnék
De Ruszándát elvenném.
Ha nem volnék, ami vagyok,
Lábom azt is ígérte,

Hogy a Kárpátusok nagyok,
Mégis megmáshá érte.
Oláhszúrt vennék magamra,
Kérges bocskort kötöznék,
Fejszét vennék a vállamra,
S a hegyekbe költöznék,
Ha kimennék a juhokkal,
Ruszándát is kicsálnám,
Talpig megraknám csókokkal,
Örömömbe befálnám.”

Fazekas második szerelmét Ámelinek hívták. Francia, flamand esetleg német lány lehetett. Ámeli képe a költeményekben elmosódottabb, mint Ruszándáé, mivel a hozzá írt versek líraibbak, inkább a belső élmények felé fordulnak. Ennek a szerelemnek az emléke egész életében elkíséri, mivel tragikus véget ért, Ámeli ugyanis meghalt. De megrajzolja a boldog szerelmet is, a szokványos rokokó enyeltés mögött élethűen érzékelteti a fiatal lány virgonc kedvét *Az öröm tündérsége* című versben:

„Ily kis istenségnél főbb méltóságomba
Az elbújt Ámeli ugrik a nyakamba,
Csókot ígér, csak ne duzzogjak játékán,
S virágokat szór bé ingem hasítékán,
Azzal friss forgással a fák közt eltűnik,
S onnan is virágot szórni rám nem szűnik”

Természetes nyelven beszél a szerelemről, a népdalok erotikájával rokonítható. 1796 márciusában már a lány elvesztését siratja Fazekas. A humor, a derű többé nincs jelen a róla írott versekben (*Ámelihez, Végbúcsú Ámelitől, Álom*), hangnemét a szép és jószágos teremtés iránt érzett gyöngéd vágyakozás sugallja, érzelmei hullámtását láthatjuk.

„Már hát Ámelim elviszed
Fellengőn repeső jádai reményemet?
Már hát elviszed e soha
Bé nem forradozó szív kiszakadt felét,
Már hát elviszed, elviszed
Édes mindenemet, mert magad itt hagyol.
S itt hagysz hát, ha nem álom ez,
Mellyet képzeletem féltibe rajzola.
Óh, e' nem lehet az, mivel
Még álmomba is e színleni nem tudó
Jó szív nem csala meg soha.
Oly tisztán kifoly e szép ajakak között
Minden gondolat, aminő
Édessen petyeg el rólok az édes íz
A forró ölelés alatt.

E két mennyei kis boltozaton belől
Szintoly angyali szív dobog,
Amilyen babonás gyenge tapintata.
E gyöngy szem sebet ejt, hanem
Meg nem csal. Ne ragadd töllem örökre el
Őket, kis szerelem fia.
Nem! nem! sőt puha kis szárnyad alá szorítsd
S úgy tedd által az útjain
Leskődő bajokon, s gyenge kezed vigye
Nem hívebb, noha bóldogabb
Társ karjára. Tanítsd vak követőidet
Édes honjok eránt való
Szent hűségre ezen áldozatunk nemes
Példáján. Koszorúk alá
Nőtt virtus! te, kiért gerjedezéseit
Megfojtá, vezetője légy.
Menj hát, Ámelim, a leggyönyörűbb napok
Kísérjék jeles érdemed.
Menj, áldjon meg az ég! jussak eszedbe, ha
Rózsák közt folyik életed.
Már én eltakarám a szerelem tüzét,
Béfedvén vele szívemet;
Nem tesz már akadályt célod eránt vivő
Útadban, kegyes Ámelim.
Vedd még e keserű csókomat, ő legyen
E könnyekkel örök jele
Szívünk rettenetes szétszakadásinak.”
(Végbúcsú Ámelitől)

Fazekas kiábrándultan tér vissza Debrecenbe, visszahúzódva él masszív építésű cívisházában. Nem dúskál, de a maga ura. Debreceni Candide-ként műveli kertjét, növényritkaságait. Két komoly botanikai könyv megírásában segédkezik, a *Magyar füvészkönyvben* és az *Orvosi füvészkönyvben*. Gyakran forgatja Rousseau *Új Heloïse*-át, a szentimentalizmus egyik bibliáját. Nála azonban csak múltó epizód a szentimentalizmus, költői fejlődésében mégis fontos állomás, mivel a felvilágosodás racionalizmusa mellett a szentimentalizmus segíti ahhoz, hogy a természet énekese legyen. Mindinkább a realista ábrázolás felé közeledik. Kedveli az antik versformákat, biztonsággal használja, többnyire ezekkel él, de elismeri a nemzeti verselés (az ütemhangsúlyos verselés) rangját is (pl. *Az én poézisom*). Ám klasszikus mértékű verseiben számos esetben marad valami vaskosság, ami stílustörést okoz, például a *Csokonai neve napjára* című költeményben a „gubbaszkodva voná magát / Vénus hóna alá” típusú megfogalmazások.

Verseinek egy másik csoportja a **természetlírája**. Fazekas számára eleinte csak menedék és vigasz a kert, a természet, az évszakok megnyugtató körforgása csendességgel

töltik el a költő szívét. Apró remekműveket ír, a csipkefinomságú, szinte mikroszkopikus közelségből megfigyelt részletek, a játszi hang, mindenfajta érzékelésre fogékony szenzualizmus, a könnyed dallamosság rokokó fogantatású verseket ábrázol. Hangja leginkább ezekben a versekben rokon Csokonaiéval, ám Fazekas költészete inkább realista természetábrázolás, hiányzik verseiből barátja természetleírásainak lírai szenvedélye, pompája, hiányzik nála minden, ami díszítő fantázia. Legkedvesebb témája a zsendülő élet, a kora tavasz időszaka, még a téli tájat festő verseiben is ott érződik a közelítő tavasz. Ez azonban nem az ábrándos szerelem évszaka Fazekas költészetében, hanem a születés, a megújulás ünnepe. A természet a szabadság jelképévé is válik, ebben már Petőfit előlegezi. (*A tavasz eleje, A tavasz, Az első olvasztó szellőhöz* stb.)

***Lúdas Matyi* (1804)**

„Egy eredeti magyar rege négy levonásban.” Fazekas így határozza meg fő művét. Megírja, majd félreteszi, csak kéziratban terjed. Bécsbe is eljut, Kerekes Ferenc⁶⁰ nem tudva, hogy ki írta, verses előszót ír hozzá és névtelenül kiadja, 1815-ben. A könyv sikert arat, ugyanis még ugyanabban az évben ponyvakiadása is megjelenik. Azonnal megtalálta az utat az egyszerű emberekhez, akiknek a szerző szánta. Fazekas nagyon elégedetlen a „híre nélkül” megjelent kiadással, úgyhogy alaposan átdolgozva újra kinyomtatattja 1817-ben. Azóta mintegy 80 kiadást és számos átdolgozást ért meg.

A verses előszó megtéveszti a felületes és a magyar viszonyokat nemigen ismerő bécsi cenzort, ugyanakkor a kortársak, akik értenek a szóból, kihallhatják belőle az iróniát. Például a cselekményt a keresztes háborúk korába teszi, holott az egész mű a 19. század elejének hangulatát idézi (pl. máriáspénzt említ, amelyet először 1755-ben vertek) vagy Matyi katonaorvos szereplése Fazekas élményeit idézi.

A *Lúdas Matyi* az első mű irodalmunkban, amely népmesei tárgyat, népmesei eszközökkel, népmesei hangon dolgoz fel. A magyar irodalom kevés mítoszainak egyike. A 20. század folyamán erőteljesen a politika-ideológia irányába vitték el az értelmezést: az elnyomott, osztályharcos indulatra helyezve a hangsúlyt. „A korabeli magyar nemesi és paraszti élet hiteles részletei szövik át, az egészen előmlik [...] a tiszta alföldi magyar szín. Senki sem ábrázolta Petőfi és Arany előtt pontosabban, elevenebben, nagyobb belső

⁶⁰ Kerekes Ferenc (1784–1850) matematikus, szerkesztő. Debreceni származású ő is, Bécsben töltött évei alatt a *Nemzeti Gazda* szerkesztője volt. 1823-tól foglalja el tanári székét Debrecenben. A természettudományokkal foglalkozott, az akadémia levelező tagjává választotta.

azonosulással, olyan törölmetszett népi nyelven és észjárással a magyar falu hétköznapiját, mint Fazekas a »karikába hasaló« naplopók jelenetében, a vásár, a deresrehúzás, a nemesi udvar vagy Döbrögi hintón érkezésének leírásában.” (Julow Viktor)

A *Lúdas Matyi*t feltehetően a *Dorottya* ihlette 1804-ben. Ezt látszik igazolni a Csokonaihoz írott két fiktív levél (lásd fentebb). A kortársak véleménye nem minden esetben egyértelműen pozitív. Dessewffy József 1816-ban így vélekedik: „olvastam kéz írásban a nélkül hogy egyebet találtam volna benne a Göögös Aristhocratismus ellen való szatyránál.” Kazinczy is keményen megbírája a nyelvújítási viták során, amikor azt mondja: „A’ találmány, a’ poetai Oeconomia igen jó: a’ prosodia kegyetlen, a’ stíl paraszt, a’ moralitást láthatod.” Első kiadója, Kerekes Ferenc leginkább az erkölcsi mondanivalóra helyezte a hangsúlyt, kiemelte, hogy mennyire hatott a szívére Döbrögi példátlan megjobbulása.

Az alaptörténet legrégebbi ismert változata Kr. e. 704-ből való, Asszíriából. A *nippuri szegény ember meséje* arab közvetítéssel (az *Ezeregyéjszaka* változataiban is megtalálható) Spanyolországon, Szicílián át terjedt az egész nyugat-európai folklórban, de megtalálható a grúz, az orosz, az ukrán, a román és a csángó népköltészetben is. A magyar folklórban azonban ismeretlen, Fazekas külföldi tartózkodása idején találkozhatott vele. Szövege a francia változathoz áll a legközelebb, de a nyugati változatokból hiányzik Matyi utolsó furfangja (amikor harmadik személy segítségével csalja lépre az uraságot). Megvan ellenben ez az epizód az asszír ősforrásban, az orosz, az ukrán, a román és a csángó változatokban. Ezek közül tartalmilag a román és a csángó mesék szövege egyezik Fazekas művével, tehát a mesét valószínűleg Moldvából hozta haza, ahol évekig állomásozott. Némiképp azonban eltér a feltárt szövegváltozatoktól ezért – ahogy Szilágyi Márton is megállapította – mindez „Fazekas művének kompozicionális végiggondoltságát és egyediségét mutatja.”

Problémafelvetése, valamint a jobbágy-nemes ellentétének ábrázolása újszerű volt korában, Petőfi szellemében meg is felel rá, még reális lehetőség és kész haditerv nélkül ugyan, s ez Matyi alakjának fejlődésében látható. A lézengő suhanc világot lát, tanul, pénzt keres: először iparos, aztán katonaorvos, harmadszor pedig már paripán érkezik, és arra is van pénze, hogy egy sihedernek 100 forintot ajánljon egy lóért. Kimondatlanul is ebben van a megoldás: a parasztnak iparosodnia, művelődnie, polgárosodnia kell, hogy állhassa a versenyt és egyenlővé válhassék a nemesekkel. Mindez a felvilágosodás ideológiájához illik. Négyesy László és Horváth János véleménye szerint a *Lúdas Matyi* a felvilágosodott filantrópia terméke, csak kíméletes bánásmódot követel a népnek. Jogokról, tervekről valóban nem esik szó, ez azonban a szépírónak nem is feladata.

A költemény társadalmi típusok összeütköztetésével példázza mondanivalóját. Tételes politizálás nincs benne, a 20. századi marxista elemzők mégis azért kedvelték annyira Fazekas hősét, mivel rá lehetett húzni az osztályharcos öntudatot, ugyanis el lehetett róla mondani, hogy a magyar irodalomban először a jobbágy a maga erejére támaszkodva, erőszakos eszközökkel, irgalmatlan harcban érvényesíti igazát. S az valóban igaz, hogy Matyiban semmiféle betyárgavalléria nincsen: mindhárom esetben az utolsó fillérig elveszi a pénzét a verés után.

A két főszereplő típusa közötti különbséget is előszeretettel nagyították kozmikus ítéletté a két társadalmi osztályról, a parasztságról és a nemességről. A jobbágyság oldalán az érték és az igazság, s ennek előbb-utóbb politikai jogok formájában is érvényre kell jutnia. Éppen azért, mivel Matyiról – a kezdeti lustaságot leszámítva – csupa jó tulajdonság mondható el: bátor, furfangos, ügyes, gyors felfogású, következetes. Ezzel szemben Döbrögi kegyetlen, hiú, gyáva, gőgös, ostoba és hiszékeny. Számos vita övezte a mű befejezését Döbrögi nagyon is hirtelen megtérésével, sokan lélektani döccenőt éreztek a költeményben. Ha a költőnek az a célja, hogy a főhős totális győzelmet arasson, akkor következetes ez a megoldás, hiszen nem elegendő a pusztá fizikai győzelem, morálisan is be kell látnia a legyőzötteknek a másik fél igazát, csak így válhat Matyiból igazi népmesei hős.

Matyit mesei világban juttatja győzelemre, akárcsak Petőfi János vitézt, Fazekas azonban mellőzte a mese fantasztikumát, és csak felépítésében, az előadás hangnemében követte a népmesét. Matyi fejlődését több síkon is ábrázolja a szerző, fogadalmát még mindenki kineveti. Később, ahogy haladunk előre a cselekményben, már segítsége is van, sőt szaporodnak a szövetségesei. Matyi és Döbrögi alakjában a típusalkotás népmesei módon idealizált és jelképes, és csak a részletekben lehet fölfedezni a lélektani ábrázolás és indoklás egyediségét. Döbrögi alakja kitűnő jellemábrázolásra vall, ugyanis csupa ellenszenves vonása van, mégis eleven ember, méghozzá azért, mert Fazekas nemcsak a gonosztságot, a kegyetlenséget látja meg benne, hanem a velük jól összeférő emberi gyengeségeket is. Így Döbrögi nemcsak hatalmaskodó, de a nagyobb erő alatt meghunyászkodó (megveretése alatt), gőgös és durva, de ha érdeke úgy kívánja, alázatos és mézes-mázos (a doktorral szemben), műveletlen, de sznob is (a külföldi előtt). Ezek az ellentétek fokozzák hitványságát anélkül, hogy a romantika rémalakjainak egyhangúságát mutatná.

A szerkesztés emelkedése Matyi alakjával párhuzamos: jellemének kibontakozásával a rá háruló feladatok növekvő nehézségűek és bosszújának mind elmésebb végrehajtását olvashatjuk. Ezzel együtt nő a mű drámai feszültsége is. Matyi alakjának fejlődésével Döbrögi alakjának összezsugorodása párhuzamos, a nagyszerű komikum ebben a

folyamatosan emelkedő szerkezetben bomlik ki. Kezdetben Matyi a nevetséges alak, Döbrögi a félelmetes nagyúr, később szerepet cserélnek: Matyi egyre hatalmasabb, Döbrögi egyre szánalmasabb, komikusabb. A szenvtelen, faarcú, tárgyilagos előadásmód (Arany és Mikszáth humorát előlegezi) elmélyíti ezt a komikumot. Fazekas még olyan szellemes rosszmájúságot is megenged a komikum kedvéért, mint Döbrögi könyörgése a doktornak: kezdje már el a kezelést (ami ugyebár a verés lesz), vagy az ácsmester siettetése az erdei kirándulásra.

Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet a verések ábrázolásának fontosságára, és értelmezésére. „Sokatmondó, hogy a fizikai fájdalom leírásának részletező és éppen ezért szánalmat ébresztő elemei kizárólag Döbrögi megveretéseéhez rendelődnek hozzá, ráadásul a gradáció [fokozatosság] elvét is követve.” Szilágyi Márton szerint ennek annyi az értelme, hogy Döbrögi számára is van megbocsátás. „A *Lúdas Matyi* ugyanis a bosszú és a bűnhődés mélyen transzcendens hite szerint szerveződik, s eszerint a büntetés letölthető és igenis van vége.”

A költemény nyelve páratlanul tömör, nincs benne semmilyen kitérő, olyan mozzanat, ami ne a cselekményt vinné előre. A kevésbé fontos dolgokat éppen csak jelzi, a párbeszéd pedig rövid mondatokban peregnek, mint a drámákban. A hexameteres forma emelkedett, patetikus kifejezőmódra sarkall, Fazekas azonban ösztönösen követi a természetes szórendet, olyan, mint a próza. Az antik forma és a népi tárgy között ellentét feszül – többek között ezt kifogásolta Kazinczy. A nyelve színes debreceni népnyelv.

SZAKIRODALOM

Fazekas Mihály összes művei, I-II., (kritikai kiadás) s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Akadémiai, Bp., 1955.; Fazekas Mihály: *Lúdas Matyi. Válogatott művek* (vál., utószó SZILÁGYI Márton), Osiris, Bp., 2000.

JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Szépirodalmi, Bp., 1982.; SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak (Fazekas Mihály Lúdas Matyija)* = Uő, *Határpontok*, Ráció, Bp., 2007, 164-182.; BORBÉLY Szilárd, *Debre és Döbrö. Jegyzések és említések a Lúdas Matyi olvasásához* = *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor (I. rész), AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor (II. rész), rec. iti, Bp., 2009, 180-187.